

Lærlingeordning eller skolebasert utdanning i pleie- og omsorgsfagene?

av

Håkon Høst

Stein Rokkan senter for flerfaglige samfunnsstudier
Universitetet i Bergen
April 2002

*Notatet inngår i et prosjekt om pleie- og omsorgsutdanningene under
videregående opplæring. Prosjektet har vært finansiert av
Læringscenteret og Norsk Helse- og Sosialforbund*

Notat 1-2002

Forord

Dette er en rapport fra en studie av praksisutplassering og læretid innenfor henholdsvis hjelpepleierutdanningen og omsorgsarbeiderutdanningen. Rapporten er utarbeidet av forsker Håkon Høst, som også har hatt ansvar for forskningsdesign og praktisk gjennomføring av studien. Førsteamanuensis Svein Michelsen har stått som ansvarlig prosjektleder og sammen med førsteamanuensis Ole Johnny Olsen fungert som diskusjonspartner underveis.

Rapporten er et resultat av annen del av et prosjekt hvis siktemål er å belyse utviklingen av pleie- og omsorgsutdanningene innenfor videregående opplæring etter Reform 94. Første del, om skoleutdanningene i fagene, munnet ut i AHS-rapporten "Yrkesdanningsprosess i krise?" (Høst 2001). For mange vil det kanskje være viktig for utbyttet av denne andre rapporten, også å ha lest den første.

Siden første rapport kom, har forskningscenteret Sefos blitt slått sammen med LOS-senteret under navnet Stein Rokkans senter for flerfaglige samfunnsstudier. Her har også den tidligere AHS-forskningen nå i hovedsak sitt institusjonelle tilholdsted.

Studien av pleie- og omsorgsutdanningene er en direkte oppfølging av AHS-miljøets bidrag til den forskningsbaserte evalueringen av videregående opplæring etter Reform 94, og inngår også som en del av miljøets generelle kunnskapsoppbygging rundt relasjonene mellom utdanning og arbeid. Selv om vi i dette prosjektet har konsentrert oss om et avgrenset felt av yrkesopplæringen, tror vi en del av funnene også kan si noe om den generelle utviklingen innenfor fag- og yrkesopplæringen etter de store omleggingene midt på 1990-tallet.

Vi vil takke alle som har stilt opp og delt sin kunnskap og sine vurderinger med oss, både skoleledere, lærere og elever, men i den siste delen av prosjektet særlig avdelingsledere, opplæringsansvarlige, veiledere, praksiselever og lærlinger i pleie- og omsorgssektoren.

Oslo/Bergen mars 2002

Håkon Høst
Rokkansenteret

Svein Michelsen
Universitetet i Bergen

Innhold

Forord	ii
Innhold	iii
Introduksjon	1
Kvalitative data	5
Utvalg av undersøkelsesenheter	5
Kvantitative data	7
Utviklingen i rekruttering til pleie- og omsorgsfagene	9
Bomerangeffekt av kompetansereformen?	12
Forsterket nedgang for omsorgsfaget	13
Stor import fra Sverige	14
Fortsatt høyt aldersgjennomsnitt	15
Arbeid eller videre utdanning?	17
Bare hver fjerde elev har fått fast heltidsarbeid	18
Pleie- og omsorgssektorens organisering	20
Ulik grad av integrering av tjenester	21
Yrkesstruktur	21
Hjelpepleiere vs. omsorgsarbeidere	24
Arbeidsdelingen	25
Sykehjem	25
Hjemmetjenestene	27
PU-omsorgen	28
Sykehus	29
Ønsker likestilling med hjelpepleierne	30
Deltid satt i system	32
Hva styrer inntaket av lærlinger og elever?	34
Opplæring og arbeid for elever og lærlinger	38
Praksisutplassering av elever	38
Opplæring og arbeid i praksisperioden	40
Elevenes vurderinger	41
Videre utdanning eller arbeid	42
Omsorgslærlingene	44
Lærlingenes vurderinger	46
Orientering i forhold til jobb og utdanning	49
Likheter og ulikheter ved de to utdanningene	51
Lære- og praksisstedenes vurderinger	53
Elevenes og lærlingenes vurderinger	55

Oppsummering og vurderinger	58
Både praksis og læretid med stor sosialiseringseffekt.....	58
Konsekvenser av sammenslåing	60
De voksne	62
Omsorgsarbeiderfagets yrkesdanningsprosess	63
Hjelpepleieryrkets posisjon	66
Et tidsskille?.....	66
 Litteratur	 69

Introduksjon

Gjennom Reform 94 ble yrkesutdanningene søkt modernisert og tettere integrert i det helhetlige videregående utdanningssystemet. Det nye for helse- og sosialfagene var særlig en utvidelse av opplæringstiden til tre år, samt at man i stedet for en mer aldersheterogen elevsammensetning, fikk en inretting mot aldersgruppen 16-19 år. Innenfor pleie- og omsorg fikk vi to parallelle utdanninger under hver sin opplæringsmodell. Mens **hjelpepleierutdanningen** er tre-årig og skolebasert med innlagte praksisperioder både andre året (VK1) og tredje året (VK2), er **omsorgsfaget** plassert under hovedmodellen for fagopplæring med to hele år i skole først og deretter to år i lære i pleie- og omsorgssektoren. Også denne utdanningen defineres som treårig fordi læretiden anses fordelt på ett år med ”opplæring” og ett år med ”verdiskapning”.

I den første delen av studien av disse to fagene, tok vi for oss skoleopplæringen i utdanningene, men i tillegg også utviklingen i søkning og inntak. I rapporten herfra, ”*Yrkesdanningsprosess i krise*” (Høst 2001), beskrives utviklingstrekk som til sammen gir et inntrykk av det en må kunne betegne som krisetilstander, særlig for det nye omsorgsfaget. Den utløsende årsak ser ut til å være den kraftige og vedvarende nedgangen i søkningen til pleie- og omsorgsfagene. Nedgangen i søkningen skyldes at de voksne søkerne, som tidligere dominerte, nå i stor grad er forsvunnet fra de ordinære skoleklassene, men også at fagene, etter en god periode i 1994-95, ser ut til å ha tapt betydelig attraktivitet blant de unge søkerne. Dette har medført nedleggelse av en rekke klasser innenfor både omsorg og hjelpepleie over hele landet med det resultat at fagmiljøene særlig rundt det nye omsorgsfaget er blitt kraftig desimert. Den lave søkningen kan også ha medvirket til det lærerne betegner som en klar svekkelse av det skolemessige prestasjonsnivået blant elevene. Selv om det gjelder begge fag, ser utslagene ut til å være sterkest i omsorgsfaget. På den annen side er det slik at en stor andel av de av elevene som klarer seg relativt bra, velger å hoppe av yrkesutdanningen for å skaffe seg kompetanse med sikte på høyere utdanning.

Når skolestudien nå kompletteres med en praksisstudie, vil vi i større grad være i stand til å si noe om helheten i disse utdanningene og modellene de følger. Er det noe i måten de organiseres på som bidrar til svak rekruttering og stor avhopping? Eller må forklaringen på dette søkes i bredere arbeids- og utdanningsstrukturelle forhold?

I en studie av praksis og læretid i disse fagene, er det vårt siktemål å nå utover en deskriptiv framstilling av den konkrete opplæring i den enkelte virksomhet. I tråd med vårt teoretiske perspektiv legger vi vekt på at denne er informert av en innsikt i fagenes historikk, deres plassering i yrkesstrukturen, men også deres bredere samfunnsmessige forankring, spesielt da i forhold til de sentrale arbeidslivsrelasjoner og utdanningspolitikken. To teoretiske tilnærminger, yrkesdanningsperspektivet (Drexel 1989) og samfunnsekttilnærmingen (Maurice, Sellier and Silvestre 1986) utgjør viktige utgangspunkt her.

Når det gjelder utdanningenes bakgrunn henviser vi til mer fyldig gjennomgang og analyse i rapporten fra skolestudien (Høst 2001), og tidligere publikasjoner (Michelsen og Høst 1996, Høst 1997, Michelsen and Høst 2001). Vi skal likevel gi en kortfattet introduksjon her.

Hjelpepleierutdanningen ble etablert i 1962 etter en lang tautrekking mellom helsemyndighetene, særlig representert ved Karl Evang, og sykepleierprofesjonen (Melby 1990). Den skulle være en kort, praktisk rettet, men skolebasert pleierutdanning, som skulle avhjelpe den store mangelen på faglært personell. Både utdanning og yrkesutøvelse i hjelpepleien ble fra starten av sterkt kontrollert av sykepleierprofesjonen (ibid.). Som underordnede arbeidstakere orienterte ikke de nye hjelpepleierne seg i retning det industridominerte LO, men mot det funksjonærpregede YS, hvor de fant rom for en organisering rundt yrket. Organisasjonsformen til det som ble Hjelpepleierforbundet avspeiler for en stor del det som er tradisjonen i helsevesenet. Forbundet skulle etter hvert havne i en hard strid om medlemmer med Kommuneforbundet, som organiserte kommuneansatte på tvers av yrker. Hjelpepleierne valgte i hovedsak å organisere seg etter yrke i Hjelpepleierforbundet, og både yrke og utdanning ble en stor suksess i perioden 1962-1994 hvor titusenvis av kvinner i alle aldre tok "hjelpepleien".

Omsorgsarbeiderutdanningen ble etablert under lov om fagopplæring i 1994, og da som en direkte utfordring til den skolebaserte hjelpepleierutdanningen. Utdanningen ble ikke minst kjempet fram av Kommuneforbundet, men hadde også aktiv støtte fra aktører i fagopplæringssystemet, og fra helse- og sosialpolitikere som ønsket en mer sektoroverskridende generalist, som kunne møte behovet for integrerte pleie- og omsorgstjenester i kommunene (Høst 1997). Begrunnelsen for å plassere faget under fagopplæringsordningen var at dette skulle gi dette kvinneområdet et løft lønns- og statusmessig etter mønster fra fagarbeideren (den mannlige) i industri og håndverk. Omsorgsarbeiderutdanningen ble introdusert samtidig med Reform 94 og er sånn sett

knyttet sterkt til den moderniseringen av yrkesutdanningen denne reformen legger opp til. Dette gjelder ikke minst den tettere integrasjon med det øvrige utdanningssystemet, satsingen på fagopplæring, og innretningen mot ungdom i 16-19-årsalderen (se også Michelsen and Høst 2001).

Når man vedtok å beholde begge utdanningene, en sak som til slutt havnet i Stortinget, viser det at det var særs sterke interesser knyttet til begge utdanningene. Vedtaket må oppfattes som et kompromiss, samtidig som mange trolig håpet av utviklingen ville avklare hvilken utdanning som hadde livets rett. Læreplanene for de to ble nemlig svært like (Høst 1997, Høst 2001). Ulikhetene bestod i en litt sterkere somatisk innretning på hjelpepleierutdanningen, og en ditto sterkere sosial-faglig orientering for omsorgsarbeiderutdanningen.

Parallelt med forskningen har det imidlertid i løpet av prosjektet vært stor bevegelse i dette utdannings- og yrkesfeltet. Når disse bevegelsene også til dels skjer i kommunikasjon med forskningen, er det en god illustrasjon på samfunnsforskningens særegne karakter.

De fleste av de sentrale aktørene i feltet ønsker nå endringer, men i litt ulike retninger. Som forrige rapport viste, er det klar stemning blant lærerne for å endre, eventuelt slå utdanningene sammen. Samtidig heller de til en skolebasert modell som beste alternativ. De dominerende fagforbundene på feltet, Norsk Helse- og Sosialforbund (tidligere Hjelpepleierforbundet) og Norsk Kommuneforbund, har bilagt tidligere stridigheter om utdanningene. I takt med at forbundene også er i ferd med å fusjonere rent organisatorisk, arbeider de også for å samene forslag til endringer i utdanningene. Pr. i dag er deres felles forslag at man skal beholde de ulike utdanningsmodellene, men at omsorgsarbeidere og hjelpepleiere skal ha felles sluttkompetanse¹.

Samtidig er mange, ikke minst sosial- og helsemyndighetene, bekymret for den svake rekrutteringen til utdanningene. Utdanningsmyndighetenes hovedfokus ser for tiden ut til å være endringer av mer generell karakter i selve utdanningsstrukturen i videregående skole, spesielt i yrkesopplæringen. Dette vil forøvrig også kunne få store virkninger for de utdanningene vi her studerer. Vi tenker her spesielt på departementets oppfølging av Stortingets ønske om en kraftig reduksjon av antall kurs på VK1-nivået.

Ut fra et yrkesdanningsperspektiv vil vi fortsatt fokusere på i hvilken grad og på hvilken måte fagene er i stand til å reprodusere seg, og vi behandler derfor både den kvantitative utviklingen i rekrutteringen, og sammensetningen og særtrekk ved denne relativt grundig i *kapittel 2*.

¹ Presentert på konferanse i regi av Sosial- og helsedepartementet 29.10.01.

Vi legger også stor vekt på å analysere og forstå det arbeidsfeltet og den yrkesstrukturen omsorgsarbeiderne og hjelpepleierne er plassert inn i, og ikke minst hvilken plass den nye omsorgsarbeiderkategorien ser ut til å oppnå. Dette er tema for *kapittel 3*.

Med dette som bakteppe behandler vi i *kapittel 4* hva slags forhold og overveielser som ligger til grunn for beslutninger om å ta inn lærlinger i forhold til det å ta inn elever. I hvilken grad er dette knyttet til forhold som rekruttering, til utnyttelse som arbeidskraft, og til normer om opplæringsansvar?

Kapitlene 5 og 6 tar for seg opplæring og arbeid for hjelpepleierelever og omsorgsarbeiderlærlinger. Fordi vi i skolerapporten (Høst 2001) slo fast at vi på mange måter har å gjøre med to svært like og konkurrerende utdanninger, er det av særlig interesse å studere likheter og ulikheter ved elevenes og lærlingenes opphold i praksisfeltet. Hvor har de to fagene sine opplæringssteder? Hva betyr praksisutplassering sammenlignet med læretid, og hvordan oppfattes elever kontra lærlinger fra praksisfeltets side? Hvem er instruktører og veiledere i de to fagene, og hva slags vurderinger har de av fagenes utvikling? Har det nye omsorgsfaget klart å etablere et eget "rom" innenfor pleie- og omsorgssektoren, eller er det tendenser til at det blir kooptert av de etablerte yrkeskategoriene?

Utover dette, har vi vært opptatt av å finne svar på spørsmål som på hvilken måte henholdsvis praksisutplassering og læretid bidrar til å hemme eller fremme elevenes og lærlingenes interesse og motivasjon for sine fag og dermed deres tilegnelse av faglige og sosiale ferdigheter. I hvilken grad øker de ulike opplæringsmodellene ungdommenes identifisering med faget og sektoren kontra utdanningssystemet?

Spørsmålet om hvem disse utdanningene primært bør innrettes mot; fortsatt ungdom slik Reform 94-strukturen la opp til, eller søkere fra et langt bredere aldersspekter slik det tradisjonelle mønsteret har vært, kunne i mer begrenset grad enn kanskje ønskelig undersøkes i denne omgang. I forhold til et slikt spørsmål, som også omfatter disse yrkesgruppens evne til å reprodusere seg, vil således denne studien kun være partiell; vi fokuserer på det som primært er "ungdomsveien" inn i faget, og ikke praksiskandidatordningen og voksenopplæringsordningene innenfor hjelpepleie, som kvantitativt sett er viktigere. Men vi vil både ut fra tilgjengelig kvantitativt materiale og studien av praksis- og lærestedene gjøre oss noen betraktninger om aldersstruktureringen av disse utdanningene, ikke minst fordi dette henger sammen med diskusjonen om opplæringsmodeller. Men de vil få et mer tentativt preg enn vurderingene av ungdomsutdanningene. En grundigere studie av dette vil måtte utstå til et eventuelt nytt prosjekt.

Kvalitative data

Metodisk er intervjuer med de viktigste aktørgruppene hovedinntaket til å forstå utviklingen. Det vil i denne delen av studien primært inkludere på den ene siden lærlinger og praksiselever, og på den annen side hele oppfølgingsapparatet med instruktører/veiledere, praksisansvarlige lærere, opplæringsansvarlige samt rekrutteringsansvarlige i kommunene.

Vi også lagt vekt på å kartlegge utviklingen i arbeidsdelingsmønstre innenfor pleie- og omsorgsfeltet, blant annet gjennom å se på fordelingen av arbeidsoppgaver, på personalsammensetning og turnusplaner. Dette er viktig både for å kunne studere opplæringen, men også for å forstå elevenes og lærlingenes faglige identitetsutvikling og deres orientering i forhold til praksisfeltet.

Fordelene ved bruk av en kvalitativ tilnærming i en slik studie er mange. Man kommer langt tetter inn på feltet, kan stille flere og ulike spørsmål, kan komme tilbake til informantene ved senere høve for tilleggsspørsmål osv. Samtidig betinger et slikt begrenset materiale en viss grad av forsiktighet i konklusjonene. Her er det dessuten mange mulige feilkilder. Hvor representativt er vårt utvalg av kommuner, arbeidssteder, elever og lærlinger? Har det foregått en utselektering av ”problemelevne” i overgangen mellom skole og lære? Erfaringer fra lignende studier tidligere (Høst og Skarpenes 2000), peker i retning av at det ofte er vanskelig å komme tett inn på de læreforhold som ikke fungerer. I utvelgelsen av informanter er man avhengig av velvilje både fra opplæringssted og lærling/elev. Den er erfaringsmessig i mindre grad til stede når et læreforhold ikke fungerer.

Utvalg av undersøkelsesenheter

Vi ønsket å fortsette i de fylker vi gjennomførte skolestudien, og i disse velge ut læresteder innenfor de ulike felt av pleie- og omsorgssektoren i et utvalg av kommuner. En undersøkelse av praksis- og læretid skiller seg imidlertid svært mye fra en skoleundersøkelse. I skoleundersøkelsen kunne vi velge oss en skole, plukke ut to klasser og dermed på ett sted få intervjuet elever, samt lærere og skoleledere i løpet av et par dagers konsentrert innsats. I praksisfeltet er det sjelden mer enn en elev eller en lærling på samme arbeidssted, da forstått som en avdeling innenfor et tjenestested. I det hele tatt å finne ut hvor de enkelte elever og lærlinger befinner seg til hvilke tider, er et omfattende prosjekt. Dernest kommer tiden det tar å intervju informanter som befinner

seg spredt utover et langt større geografisk område enn skoleelevene. Man må også ta hensyn til og tilpasse seg at de er i arbeid, både lærlingene og elevene, men enda større grad veilederne, instruktørene og de øvrige ansvarlige.

Ut fra disse forholdene har vi i undersøkelsen valgt å konsentrere oss om fylkene Østfold, Oslo, Rogaland og Hordaland, dvs. to færre enn i skoleundersøkelsen. I disse fylkene har vi igjen valgt ut syv kommuner, samt 18 arbeidssteder. Disse avspeiler de tre hovedarbeidsområdene innenfor den kommunale pleie og omsorgen, nemlig sykehjem, hjemmetjeneste for eldre og PU-boliger. Fordi omsorgslærlingene ikke er innom sykehus, har vi valgt å ikke prioritere dette arbeidsområdet. Vi har likevel gjort noen intervju med hjelpepleierelever i sykehus.

Totalt sett har vi foreløpig intervjuet 30 omsorgslærlinger og hjelpepleierelever, samt 22 veiledere, instruktører, ledere og lærere. I tillegg til dette har vi lagt fram og fått respons på våre mest sentrale funn på to store konferanser for lærere innenfor utdanningene, en fylkessamling og en med lærere fra hele landet, samt på en stor konferanse for ansvarlige på ulike nivå innenfor pleie- og omsorgssektoren. Tilbakemeldingene fra disse konferansene gir en klar antydning om at våre funn kan generaliseres til å gjelde utover de fylkeskommunene og kommunene vi har undersøkt.

Kommunene vi har valgt ut representerer ulik grad av befolkningskonsentrasjon og størrelse. Selv om alle kommunene hadde både lærlinger og hjelpepleierelever, var de ikke tilstede de samme periodene i alle kommunene. I tre av kommunene har vi således intervjuet både elever og lærlinger, mens vi i to kommuner bare har intervjuet elever og i to kommuner bare lærlinger. På tre av arbeidsstedene intervjuet vi både lærlinger og elever som var i praksis samtidig, og også på flere av de andre arbeidsstedene hadde man erfaring med begge kategorier. De ansvarlige hadde dermed et grunnlag for å sammenligne opplæringsordningene.

I våre kommuner ser fordelingen av pleie- og omsorgspersonale slik ut i forhold til landsgjennomsnittet:

Tabell 1.1: Sammensetningen av pleie- og omsorgspersonalet i undersøkelseskommunene

	Høyskoleutd.	Hjelpepleiere	Omsorgsarbeidere	Ufaglærte	Totalt
Hele landet	26 %	41 %	5 %	28 %	100 %
Fredrikstad	31 %	38 %	7 %	24 %	100 %
Oslo	22 %	38 %	2 %	38 %	100 %
Hå	26 %	33 %	21 %	20 %	100 %
Time	29 %	33 %	12 %	26 %	100 %
Stavanger	36 %	29 %	9 %	27 %	100 %
Askøy	25 %	41 %	7 %	27 %	100 %
Bergen	25 %	37 %	5 %	33 %	100 %

Kilde: SSB. I gruppen høyskoleutdannede har vi inkludert sykepleiere og vernepleiere. Tallene er for 1999.

Omsorgsfaget er nytt og er i svært ulik grad etablert rundt om i landet. Vi har derfor søkt å få med både kommuner med relativt mange omsorgsarbeidere og kommuner med få, men forutsetningen har vært at de skal ha erfaring med både hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Omsorgsarbeiderne er således sterkere representert i de fleste undersøkelseskommunene enn de er på landsbasis. Blant annet er pionerkommunen Hå med. Det var her de første omsorgsarbeiderne ble utdannet for snart ti år siden.

Forøvrig representerer kommunene stor variasjon i personalsammensetningen (se også kapittel 3).

Kvantitative data

Ved siden av innsamling av kvalitative data har vi fortsatt med å vektlegge kartlegging av elev- og lærlingestrømmene i disse fagene gjennom å innhente statistikk fra fylkeskommunene via SSB og etter hvert også Læringssenteret. Vi har også forsøkt å sette sammen en grov oversikt over antall utdannede mellom 1990 og 2000 basert på ulike kilder.

I tillegg til å se på det totale antallet elever og lærlinger, har vi fått SSB til å kjøre ut aldersfordelte tall for de som avlegger fagprøve innenfor omsorgsfaget og eksamen i hjelpepleierfaget, og vi har fått Helsetilsynet til å kjøre ut tilsvarende tall for autoriserte hjelpepleiere. Tallene er sentrale for å se i hvilken grad dette utvikler seg til å bli ungdomsutdanninger eller fortsetter å være voksenutdanninger. Utviklingen i søkningen og søkermønsteret er også av stor betydning i den kritiske fase spesielt omsorgsfaget befinner seg i.

Som en del av bakgrunnen for å kunne beskrive arbeidsplasser og arbeidsorganisering innenfor sektoren, har vi også hentet ut tall fra NSD/SSB over utviklingen i yrkesstrukturen innenfor de kommunale pleie- og omsorgstjenestene, samt i somatiske sykehus.

I tillegg til dette har de samme tallene blitt benyttet for å beskrive omfanget av deltid i sektoren.

Gjennom et samarbeid med NIFU har vi også fått kjørt ut noen tabeller fra deres datasett om reform-kullets elever, dvs. de som startet sin videregående utdanning i 1994. Dataene er fra høsten 2000 og omhandler blanta annet i hvilken grad elevene i våre fag har gått ut i arbeid eller videre i utdanningssystemet, og hvordan de vurderer praksis og læretid.

Utviklingen i rekrutteringen til pleie- og omsorgsfagene

Når det gjelder rekrutteringen, er det naturlig å ta utgangspunkt i de utviklingstrekkene vi påpekte i rapporten fra skolestudien (Høst 2001), og se i hvilken grad disse tendensene har forsterket seg eller avtatt. Oppsummeringsvis var dette følgende:

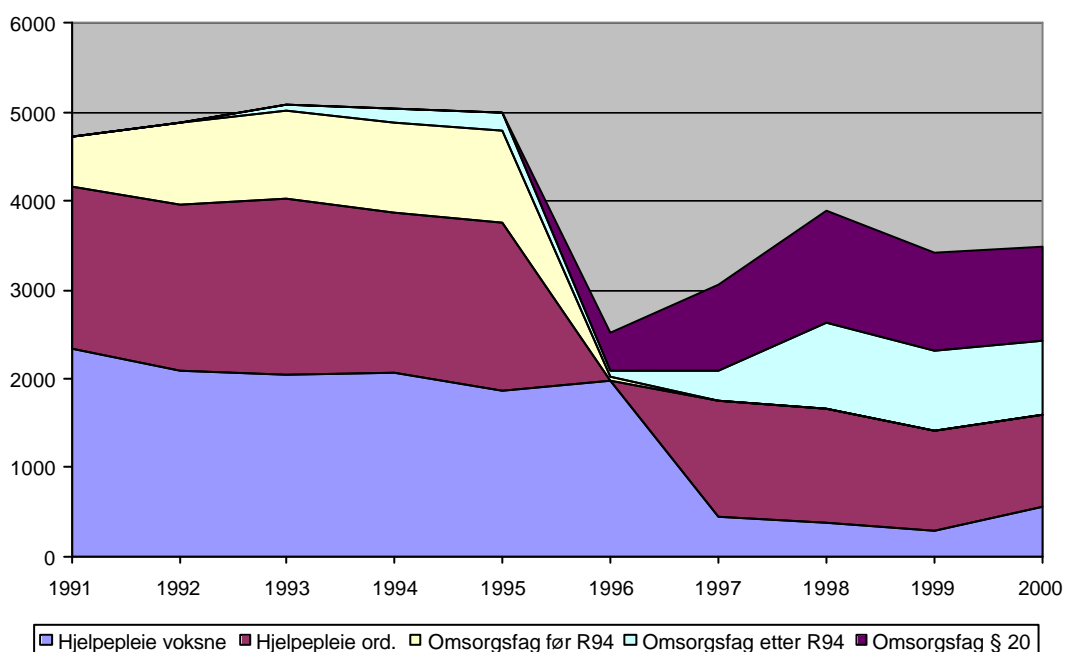
- Grunnkurset i Helse og sosial er den store taperen blant grunnkursene i videregående skole i perioden 1994 - 2000
- VK1-kursene i hjelpepleie og omsorg har fått sin søkning halvert fra 1995 til 2000
- Spesielt blant de unge elevene i pleie- og omsorgsutdanningene er det mange som ser disse like mye som utdanning for videre utdanning som yrkesutdanning
- I omsorgsfaget er praksiskandidatveien viktigst, mens lærlingeordningen sliter med å få fotfeste
- I hjelpepleiefaget er det de ulike voksenopplæringsordningene som ekspanderer, mens ungdomsutdanningen har en nedgang
- Aldersgjennomsnittet blant nyutdannede hjelpepleiere er på vei opp mot nivået fra før Reform 94
- Det kan se ut til at aldersmønsteret for nyutdannede omsorgsarbeidere er relativt likt det vi finner hos hjelpepleiere

Generelt sett kan disse utviklingstrekkene sies å ha blitt befestet gjennom det siste året. For den samlede utdanningskapasiteten i pleie- og omsorgsfagene betyr dette at nivået nå ligger betydelig lavere enn før Reform 94. Det er trolig flere årsaker til dette, og av viktige momenter kan trekkes fram arbeidsmarkedssituasjonen med hard konkurranse om ungdommen, den lave statusen pleie- og omsorgsfeltet nyter – spesielt blant ungdom, og nedleggelsen av tilbudene til voksne innen hjelpepleie etter reformen.

Nedleggelsen av voksentilbudene i hjelpepleie etter reformen ble kompensert - ikke oppveid - rent kvantitativt av praksiskandidatordningen i omsorgsfaget. Inntrykkene fra intervjuer i praksisfeltet er også at det er en grad av overlapping på den måten at noen av de som velger å ta fagbrev innen omsorgsfaget som praksiskandidater tidligere hadde vurdert mulighetene for voksenopplæring i hjelpepleie. Samtidig ser det ut til at omsorgsfagopplæring for voksne til dels retter seg mot grupper som tidligere ikke har tilhørt hjelpepleierutdanningens nedslagsfelt, enten fordi de har arbeidet i hovedsak som hjemmehjelpere, eller fordi de ikke har sett på det å ta seg permisjon for å gå på skole som en realistisk mulighet.

På den annen side er det også klart at hjelpepleierutdanning i skole for voksne når andre grupper enn praksiskandidatordningen for omsorgsarbeidere, ikke minst voksne som kommer "utenfra" og ønsker seg et nytt yrke, og voksne som ønsker seg en skolebasert utdanning.

Figur 2.1: Antall utdannede innefor pleie- og omsorgsfagene fra 1990-2000

Kilder:SSB, VSI, Helsetilsynet²

² Andelen på voksenopplæring i hjelpepleie er stipulert gjennom å se på differensen mellom antall elever i ordinær videregående og totalt utdannede.

Figur 2.1 viser hvordan antall utdannede har utviklet seg de siste ti årene, fordelt på de ulike utdanningstypene. Den må tolkes med en viss forsiktighet, særlig når det gjelder perioden før 1996³. Fordi figuren med alle sine varianter av pleie- og omsorgsutdanning kanskje kan virke komplisert, kan vi oppsummere hovedtrekkene i utviklingen på 1990-tallet:

1. Fra 1991 til 1995, ble det utdannet ca. 5000 pr. år.
2. I implementeringsfasen av Reform 94 ble dette halvert til ca. 2500 pr. år
3. Når reformen har "full effekt" stiger antall utdannede til ca. 3500 pr. år.

Av figur 2.1 ser vi også at hjelpepleie voksenopplæring var den viktigste utdanningsveien fram til 1995. Vi ser videre at den viktigste årsaken til at antall utdannede etter reformen har sunket til rundt 3500 mot 5000 i perioden før reformen, er bortfallet av voksenopplæring i hjelpepleie. Voksenopplæringskursene i hjelpepleie ble ganske effektivt nedlagt av fylkeskommunene i forbindelse med Reform 94 hvor ressursene ble styrt inn mot hovedsatsingsfeltet som var å oppfylle de yngstes rett til utdanning.

Vi ser ellers av figur 2.1 at det er en markert reduksjon av hjelpepleiere utdannet gjennom ordinære kurs i videregående skole. Også denne utdanningsordningen ble før Reform 94 dominert av eldre ungdom og voksne. Nå er de fleste elevene i denne utdanningen 17-18 år, og det er langt færre enn tidligere.

Introduksjonen av det nye omsorgsarbeiderfaget kompensere for en del av denne nedgangen, men vi ser at til tross for dette ligger det samlede antall utdannede innen pleie og omsorg etter 1995 bare på rundt 70 prosent av hva det gjorde første halvdel av 1990-tallet.

Vi presiserer at dette er tall for antall utdannede, og at sammenhengen mellom disse tallene og antallet nye faglærte sektoren får tilført er mer komplisert. Praksiskandidatene i omsorgsfaget er for eksempel i stor grad personer som allerede er ansatt, men som blir oppgradert. Som omtalt flere steder i rapporten, er det også slik at mange av de unge, nyutdannede av ulike grunner ikke går ut i jobb som faglærte i pleie- og omsorgssektoren.

³ Vi har basert oss på data fra helsepersonellregisteret i Helsetilsynet når det gjelder hjelpepleiere, og VSI-statistikken til KUF når det gjelder det tidligere omsorgsfaget, som var et rent skolefag på VK1-nivå. Etter 1996 har vi benyttet tall fra SSB. I motsetning til helsepersonellregisteret som følger kalenderår, benytter SSB tall fra perioden 1.10 - 1.10 hvert år, og VSI -statistikken skoleår. Tross mulige unøyaktigheter kan vi fastslå at hovedtrekkene i utviklingen slik den framkommer her stemmer godt overens med andre framstillinger, se f.eks. SHD 2001: *Rett person på rett plass*.

Bomerangeffekt av kompetansereformen?

Voksenopplæringen i hjelpepleie har etter en kraftig nedgang ved implementeringen av Reform 94 hatt en økning de siste årene. Dette skyldes ulike tiltak. Mange kommuner har gått til det skritt å etablere egne utdanninger under privatistordningen for å skaffe seg faglært arbeidskraft. I en viss periode gjenopprettet dessuten de fleste fylkeskommunene egne kurs for voksne. Akkurat nå er aktiviteten særlig knyttet til de mulighetene kompetansereformen gir. Fra og med høsten 2000 fikk voksne født før 1.1.1978, som ikke har gjennomført videregående utdanning, rett til dette. Oversikter over realkompetansevurderinger og utdanningstiltak innenfor videregående opplæring, viser at den helt dominerende gruppen blant de voksne som til nå har vært vurdert, sikter seg inn mot helse- og sosialutdanningene, de aller fleste mot nettopp hjelpepleierutdanningen⁴. For oss som har studert dette feltet noen år er det ikke overraskende at oppdemmede behov både blant voksne utdanningssøkende, men trolig også etterspørsel fra arbeidsgivere i pleie- og omsorgssektoren, nå kanaliseres inn mot mulighetene kompetansereformen åpner for. På kort sikt vil reformen derfor sannsynligvis gi seg utslag i en markert økning i antallet utdannede på feltet. Mye tyder imidlertid på at dette vil kunne bli en form for bomerangeffekt. For samtidig med økningen av realkompetansetiltak er det tegn til at fylkeskommunene i forbindelse med reformen avvikler de komprimerte kurs i hjelpepleie for voksne til fordel for mer skreddersydde, gjerne modulbaserte kurs for de som ikke tidligere har fått videregående opplæring. Samtidig som denne rettighetsreformen gir mange voksne uten videregående utdanning nye muligheter, kan det derfor se ut til at dens minusside blir at fylkeskommunene avskjærer voksne som ønsker seg utdanning som hjelpepleiere dersom de har en videregående utdanning fra før. For sektoren betyr dette i så fall at en svært viktig rekrutteringskanal kan bli stengt.

Når det gjelder "den ordinære" utdanningen i hjelpepleie i den videregående skolen, peker foreløpige tall fra søkningen og inntaket til skoleåret 2001/2002⁵ i retning av fortsatt nedgang, om enn ikke så kraftig. Det var pr. 1.9 registrert 1300 elever i VK1 hjelpepleierfag for skoleåret 2001/2002.

⁴ Kilde: VOX

⁵ Kilde: Læringscenteret

Forsterket nedgang for omsorgsfaget

Omsorgsfaget i videregående skole har hatt stadig større problemer med søkningen, og andelen som hopper av eller faller fra før de kommer i lære er stabilt høy. Antall utdannet gjennom lærlingeordningen vil bli klart færre de nærmeste årene.

Fylkeskommunal politikk på dette feltet de siste årene har prioritert en opprettholdelse av omsorgsfagklasser til tross for tynt søkergrunnlag mange steder. Ved å sammenholde aldersfordelte søker- og elevtall for skoleåret 2000/2001 får vi fram at så mye som hver tredje elev i VK1 omsorgsfag ikke har hatt dette faget som sitt førstevalg⁶. Enkelte steder var klassene basert på et flertall annetvalgssøkere. En årsak til dette er at mange fylkeskommuner har hatt en oversøkning til barne- og ungdomsfaget som de har løst ved å tilby søkere herfra plass i omsorgsfaget.

Foreløpige tall fra opptaket 2001/2002 viser at antall elever på VK1 omsorg har sunket med så mye som 30 prosent fra foregående skoleår⁷, og ligger nå på ca. 875. Fylkeskommunene ser ikke ut til som tidligere år å ha lyktes i å fylle opp klassene med annetvalgselever, noe som delvis kan være forårsaket av en betydelig nedgang i søkermassen til VK1-kursene på Helse og Sosial generelt. Dette medfører at de fleste får plass på det kurset de søker.

I enkelte fylker er søkningen til omsorgsfaget nå så lav at det er problematisk å opprettholde VK1-tilbudet. I Oslo var det pr. 1.9.2001 registrert bare 5 elever på omsorg, mens det i Buskerud fylke var registrert 11 elever.

Antar vi at rundt halvparten av elevene som starter på VK1 omsorg når fram til fagbrev, noe som til nå har vært et mønster, vil dette bety at vi bare vil få rundt 440 nye fagarbeidere gjennom lærlingeordningen i 2003. Til sammenligning var antallet nærmere 1000 i 1998.

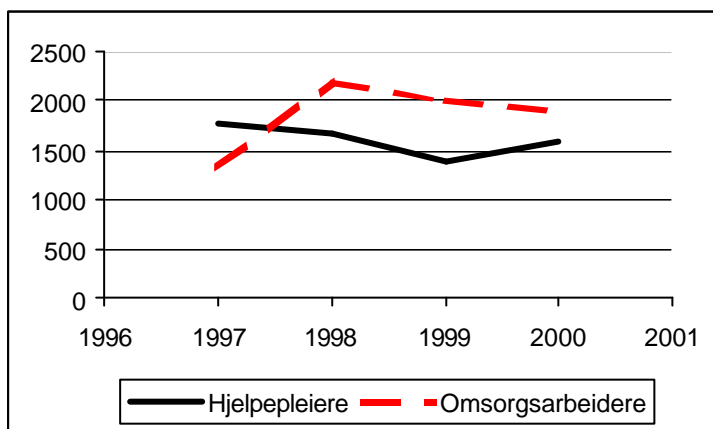
Antallet som går gjennom praksiskandidatordningen for omsorgsarbeidere har også falt fra toppåret 1998. Basert på et begrenset antall kommuner er inntrykket at det er mindre aktivitet rundt ordningen ute i kommunene nå enn for et par år siden, men at det fortsatt er et betydelig antall som benytter den. Dette skyldes trolig blant annet statlige tilskudd til ordningen gjennom Sosial- og Helsedepartementets satsing på rekruttering av faglært personell til sektoren. Ut fra nedgangen i lærlingeordningen, fortsetter praksiskandidatordningen å være hovedveien inn i omsorgsfaget.

⁶ Kilder: Linda Inntak og SSB

⁷ Kilde: Læringscenteret

Mens omsorgsfaget totalt sett utdannet flere enn hjelpepleierfaget på slutten av 1990-tallet, ser dette nå ut til å snu til det motsatte. Etter en topp i på 2200 fagprøveavleggelse i 1998, har det i omsorgsarbeiderfaget blitt utdannet stadig færre, og basert på tall over de elever og lærlinger som er inne i systemet vil denne tendensen forsterkes de nærmeste par årene. Hjelpepleierfaget nådde en foreløpig bunn i 1999 med 1400 utdannede. Dette steg til 1600 i 2000 og vil, basert på de tendensene vi har angitt over når det gjelder voksne, få en fortsatt økning i de nærmeste par årene.

Figur 2.2. Utdanning av hjelpepleiere og omsorgsarbeidere 1997-2000

Kilde:SSB

Stor import fra Sverige

Mange har ment at pleie- omsorgssektoren må basere seg på innvandret arbeidskraft og etniske minoriteter for å kunne dekke behovene i årene som kommer. Det kan allerede observeres et markant innslag av elever som representerer etniske minoriteter på en del av skolene, og blant de ufaglærte i sektoren.

Statistikken over autoriserte hjelpepleiere i 2000 viser imidlertid et nytt trekk, nemlig at antallet utenlandske statsborgere som søker godkjenning for sin utdanning som hjelpepleiere, er relativt høyt. I 1999 var det drøyt 200, mens det i 2000 var hele 400, og til midten av november 2001 var 300 var autorisert som ikke var norske statsborgere⁸. Vi har foreløpig noe sparsomme data på dette feltet, men ut fra opprinnelsesland tyder alt på at dette er ren arbeids(inn)vandring. De aller fleste utenlandske hjelpepleiere som ble

⁸ Kilde: Helsetilsynet

autorisert var svenske. Det betyr at de som andre arbeidstakergrupper fra vårt naboland raskt vil kunne vende tilbake dersom etterspørselen etter dem øker i hjemlandet.

Fortsatt høyt aldersgjennomsnitt

En sentral konklusjon i rapporten fra skolestudien (ibid.) var økningen i gjennomsnittsalderen blant nyutdannede hjelpepleiere de siste årene. Etter et markant fall ved overgangen til Reform 94-strukturen, ser det tradisjonelle aldersmønsteret ut til påny å sette seg gjennom.

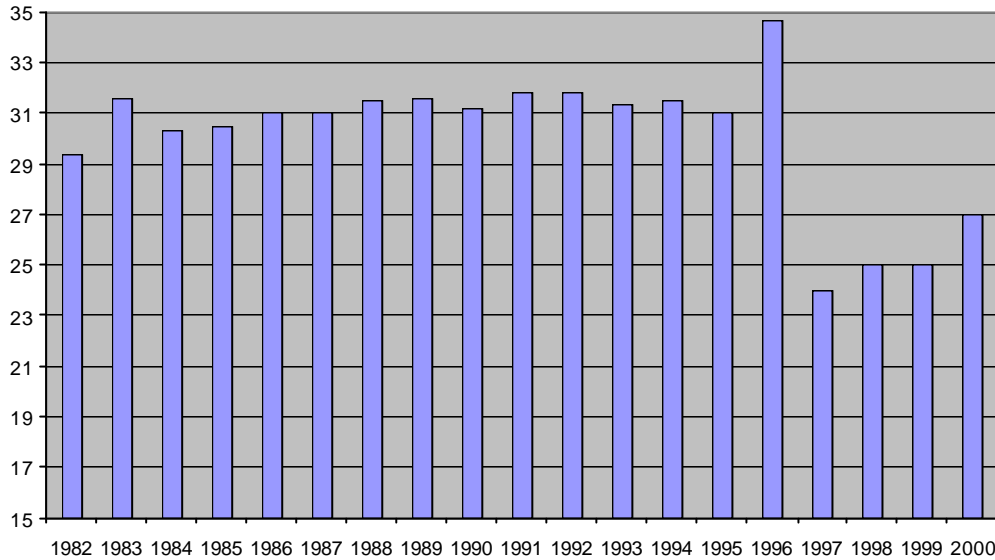
Det sterkt økende innslaget av utenlandske statsborgere som de siste to årene har søkt autorisasjon som hjelpepleiere i Norge har imidlertid bidratt til å påvirke aldersgjennomsnittet i statistikken. Det har ført til en diskrepans mellom antall autoriserte og antall utdannede som vi ikke var oppmerksomme på. Dette gjør at vi må korrigere tallene fra forrige rapport noe. Vi har nå "rensket ut" alle utenlandske statsborgere fra helsepersonellstatistikken, og også fått SSB til å gjøre egne kjøring på gjennomsnittsalderen for nyutdannede. Resultatet viser at alderssnittet i år 2000 lå på 27 år⁹ – ikke på 30 som våre forrige beregninger viste. Det som er viktigere er imidlertid at tendensen vi avdekket er den samme; at gjennomsnittsalderen har vært kraftig økende etter at den først falt da det første reform-kullet med hjelpepleiere var ferdigutdannet. Tall fra november 2001¹⁰ antyder at gjennomsnittsalderen i 2001 trolig vil passere 30 år, dvs. at den nå stiger enda raskere enn i de foregående år.

⁹ Det betyr at "gjennomsnittet" fyller 27 år i løpet av år 2000.

¹⁰ Kilde: Helsetilsynet

Figur 2.2. Gjennomsnittsalder nyutdannede hjelpepleiere 1982-2000

Kilder: Helsetilsynet og SSB

Basert på tall for økningen i voksenopplæringen, peker alt i retning av at gjennomsnittsalderen for nyutdannede bare vil fortsette å stige de nærmeste årene. Statistikk-feilen fra forrige rapport kan sies å ha bidratt til å "blåse opp" en svært viktig tendens vi kanskje ellers ikke ville blitt like oppmerksom på.

Som vi tidligere har antatt, er aldersmønsteret for omsorgsarbeidere ganske likt det vi finner hos hjelpepleiere. Gjennomsnittsalderen for ferdigutdannede omsorgsarbeidere har de siste årene ligget på rundt 33 år¹¹. Den viktigste årsaken til at den ligger over hjelpepleieralderen, er den høye andelen praksiskandidater.

Bak disse gjennomsnittstallene ligger det imidlertid et svært spesielt mønster for både hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Det som er nytt i forhold til tidligere er at den vanligste alderen for nyutdannede har flyttet seg ned til det som er vanlig ut fra alderstruktureringen i Reform 94, nemlig 19 - 20 år. Den høye gjennomsnittsalderen kommer av at så mange av søkerne sprer seg jevnt fra 21 år og oppover nesten til 50 år.

Grovt sett er det slik at bare litt mer enn 1 av 3 blant de nyutdannede hjelpepleierne er 19-20 år. Det er som vi skal se nedenfor særlig i denne aldersgruppen en høy andel som går rett videre i utdanningssystemet. De yngste utgjør derfor trolig en langt lavere andel av de som rekrutteres til arbeid sektoren, enn en tredjedel. Tilsvarende er det for

¹¹ Kilde: SSB

omsorgsarbeiderne en andel på rundt 25 prosent av de nyutdannede som er 20-21 år¹². Trekker man fra de som deretter går videre i utdanningssystemet, utgjør den yngste aldersgruppa også her en lavere andel av de som går ut i yrket hvert år enn antall utdannede skulle tilsi.

Arbeid eller videre utdanning?

En rekke tidligere undersøkelser av yrkesfagelevenes atferd etter Reform 94, viser at elevene på studieretningen for helse og sosial skiller seg markant ut når det gjelder andelen som søker allmennfaglig påbygning. Undersøkelser viser for eksempel at nesten hver fjerde elev i lærefagene, dvs. omsorgsfaget og barne- og ungdomsfaget, hoppet av allerede etter VK1 i årene 1996 og 1997¹³. De fullførte dermed ikke yrkesutdanningen før de satset på studiekompetanse. Blant elevene i de skolebaserte helse- og sosialutdanningene, som hjelpepleie og helseservice var det langt færre, bare 5-10 prosent, som hoppet av etter VK1. Her har mønsteret vært at de fullfører yrkesutdanningen, men at en betydelig andel deretter går rett videre til allmenn påbygning for å skaffe seg studiekompetanse i stedet for å gå ut i yrket.

Det er spesielt de yngste helse- og sosialelevne som tar allmennfaglig påbygning. I NIFUs spørreundersøkelse fra høsten 2000 finnes det tall for kompetanseoppnåelse for elever som startet sin utdanning i reformåret 1994. Vi ser her spesielt på de såkalte rettighetslevne, dvs. de som var 16 år i 1994 og hadde forrang til skoleplassene.

Tabell 2.1: Kompetanseoppnåelse fram til høsten 2000 for rettighetslevne som startet på Helse og Sosial i 1994

Kompetanseoppnåelse	(N 223)
Kun yrkeskompetanse	45 %
Yrkes- og studie kompetanse	22 %
Kun studiekompetanse	18 %
Verken yrkes- eller studiekomp.	16 %

Kilde: NIFU 2002¹⁴

¹² Fordi fagopplæringsløpet er på fire år, er de ett år eldre enn de som går skoleveien.

¹³ Kilde: NIFU 1998. Gjelder alle elever. Blant de yngste er andelen som hopper av høyere.

¹⁴ Tallene er hentet fra NIFUs datasett fra spørreundersøkelsen høsten 2000. Utvalget er veid for å kompensere skjevheter i sammensetningen av respondenter. Når det gjelder øvrige opplysninger og vurdering av validitet og reliabilitet vises til NIFUs egen rapport (Grøgaard, Markussen og Sandberg 2002).

Som tabellen viser, er det 40 prosent av disse elevene som høsten 2000 har oppnådd studiekompetanse.

Andelen av elevene som har gått til allmenn påbygning fra helse og sosial har nok blitt høyere enn de fleste hadde trodd. Ikke minst gjelder det de mange som har valgt det som opprinnelig var ment som en "nødløsning" for de som opplevde å ha valgt feil, nemlig overgang allerede etter VK1-kurset. Forøvrig er det nye trekket med at yrkesfagelever skaffer seg studiekompetanse på toppen helt i tråd med intensjonene bak Reform 94.

For sektormyndighetene og tjenestene innenfor helse- og sosialfeltet ser imidlertid dette annerledes ut. Når antallet som søker utdanning som hjelpepleiere og omsorgsarbeidere i utgangspunktet er for lavt ut fra arbeidskraftbehovet, og en stor andel av elevene i tillegg sikter seg inn mot høyere utdanning, er det grunn til bekymring.

Vi skal i kapittel 5 og 6 ta for oss hva de unge elevene og lærlingene i våre fag sier om yrkesaktivitet kontra videre utdanning. Innledningsvis vil vi imidlertid referere tall for overgang til arbeid eller utdanning vi har fått NIFU til å kjøre ut fra sitt datasett om 1994-kullet.

Dersom man tar alle elever fra Helse og Sosial, uansett alder, er det 16 prosent av de som svarer som befinner seg i høyere utdanning høsten 2000. Vi har imidlertid gjennom vårt prosjekt kunnet observere at det er spesielt de yngste som sier de vil utdanne seg videre, mens de eldre elevene er mye mer tilbøyelig til å si de vil praktisere yrket. Denne observasjonen finner støtte i NIFU-tallene. Trekker man ut elevene over 17 år, og disse utgjør nesten 40 prosent av elevene som har svart, ser man at kun et lite fåtall av disse er i høyere utdanning. Det er i all hovedsak blant de yngste, rettighetselevne, man finner de som har gått til høyere utdanning. Her er andelen 25 prosent. Dette er en betydelig gruppe, og det betyr at nesten to av tre rettighets elever fra helse og sosial som har skaffet seg studiekompetanse, også har begynt på høyere utdanning.

Bare hver fjerde elev har fått fast heltidsarbeid

Når de tidligere helse- og sosialelevne blir spurt om de er i arbeid, er det bare 25 prosent som oppgir å være i fast heltidsarbeid. Dette er her definert som arbeid med en stillingsprosent på minst 75 prosent. De resterende er enten i lavere deltidsstillinger, i midlertidig arbeid, under utdanning, i svangerskapspermisjon, hjemmeværende uten lønn, langvarig syke eller arbeidsløse. Til sammenligning var det blant elevene som i 1994 startet på de guttedominerte mekaniske fag og byggfag en andel på rundt 60 prosent som høsten 2000 var i fast heltidsarbeid. "Jentelinjene" utenom helse og sosial ligger i en mellomposisjon.

Som vi skal komme tilbake til, mener vi den lave andelen i fast heltidsarbeid ikke bare har å gjøre med at mange går til høyere utdanning, men henger sammen med selve stillingsstrukturen og deltidsmønsteret innenfor helse- og sosialsektoren.

Pleie- og omsorgssektorens organisering

Det som stadig oftere omtales som pleie- og omsorgssektoren i Norge, og som vi i denne rapporten legger i begrepet, innbefatter sykehjem og andre eldreinstitusjoner, omsorgsboliger for eldre, hjemmehjelpstjenester og hjemmesykepleie, samt bofellesskap for psykisk utviklingshemmede. Sektoren spenner altså fra ren institusjonsomsorg via boliger med døgntilsyn til pleie og omsorg i brukerens eget hjem. Felles for alle disse tjenestene er at de i løpet av de siste 10-15 årene er blitt samlet på kommunenivå. Selv om det er eldreomsorgen som dominerer arbeidet innenfor dette området, har den kommunale pleie- og omsorgssektoren fått seg tillagt stadig nye oppgaver som følge av at langtidsinstitusjoner avvikles og brukere med ulike diagnoser innvilges stadig kortere tid i sykehus.

Sykehussektoren var fram til årsskiftet 2001/2002 i hovedsak fylkeskommunalt drevet, men er etter dette tidspunkt statens ansvar. Innenfor denne sektoren foregår det selvsagt også mye pleie- og omsorgsarbeid, selv om man i stadig større grad fokuserer på raskest mulig behandling og gjennomstrømning.

Psykiatrien har gått fra i det vesentlige å bli drevet ved store sykehus og institusjoner under fylkeskommunene til også i stadig sterkere grad å bli desentralisert til kommunenivået, samtidig som minst mulig av behandlingen skal være institusjonsbasert. I vår studie av utdanningene har vi i hovedsak konsentrert oss om den kommunale pleie- og omsorgssektoren, der det store flertallet av hjelpepleiere og omsorgsarbeidere befinner seg, og der det meste av opplæringen foregår. Vi har i tillegg gjort noen avgrensede besøk i sykehus. Selv om det også innenfor psykiatrien, særlig i de gjenværende institusjonene, arbeider mange hjelpepleiere og noen omsorgsarbeidere, har vi ikke prioritert dette området i denne studien. Det skyldes at vi i liten grad har greid å oppspore opplæringsplasser for elever og lærlinger i våre fag i dette området.

I den videre beskrivelsen av organisering og arbeidsdeling vil vi derfor avgrense oss til å ta for oss den kommunale pleie- og omsorgssektoren.

Ulik grad av integrering av tjenester

Selv om det har vært en sterk tendens i retning av å integrere pleie- og omsorgstjenestene som er samlet på kommunenivå (Moland 2000), så er det store variasjoner i hvilken grad tjenestene faktisk er organisert sammen i det daglige arbeidet.

Grovt sett eksisterer fortsatt den gamle oppdelingen mellom sykehjem, hjemmebaserte tjenester for eldre og PU-omsorg i de fleste kommuner. Det området hvor det har skjedd en integrering mange steder er hjemmehjelp og hjemmesykepleie. Tendensen ser ut til å være at stadig flere kommuner organiserer den tradisjonelle hjemmehjelpstjenesten og hjemmesykepleien under felles ledelse og i felles arbeidsgrupper. For vår studie er det siste viktig, fordi det berører arbeidsdelingen mellom hjelpepleiere, omsorgsarbeidere og hjemmehjelpere. Når det gjelder forholdet mellom institusjonsomsorg og hjemmebasert omsorg, er det særlig den økende andel omsorgsboliger for eldre som gjør at tjenestene ikke lengre er så klart atskilte. Dette kan illustreres ved hvordan tidligere sykehjem enkelte steder bygges om slik at de i den ene enden har rene sykehjemsavdelinger med det som kan kategoriseres som fullt pleietrengende pasienter, mens de i midtpartiet har leiligheter for eldre som er relativt sterkt pleietrengende, men som i en viss forstand fortsatt bor for seg selv, og hvor det i den andre enden er omsorgsleiligheter hvor de eldre bor for seg selv, men har tilgang til pleie på ulike nivå, samt selvsagt også matserving og renholdstjenester.

Omsorgen for psykisk utviklingshemmede ble gjennom den såkalte HVPU-reformen avinstitusjonalisert og desentralisert til kommunene. For mange av de psykisk utviklingshemmede ble det likevel opprettet institusjonslignende bokollektiver, hvor man har egne rom/leiligheter, men hvor det er heldøgns bemanning og en del fellesrom. PU-omsorgen er fortsatt et arbeidsområde som de fleste steder er atskilt fra de øvrige pleie- og omsorgstjenestene.

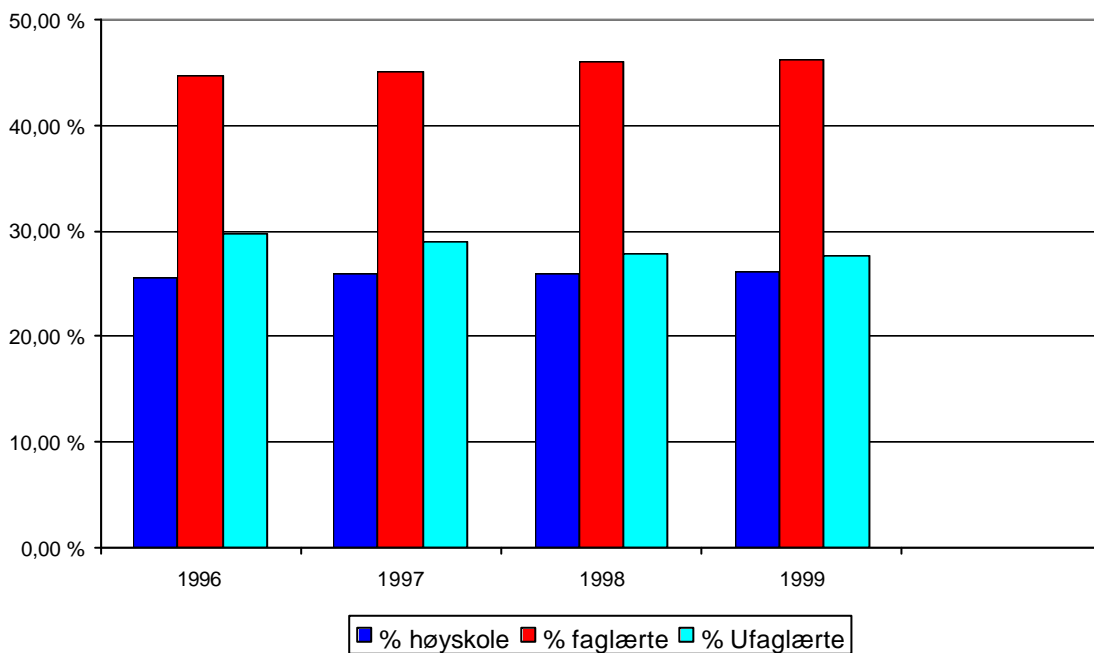
Yrkesstruktur

Dersom vi deler de ansatte i den kommunale pleie- og omsorgssektoren inn i tre hovedgrupper, utgjør de **høyskoleutdannede** (herunder medtatt sykepleiere og

vernepleiere) grovt sett en fjerdedel, de **faglærte** (herunder medtatt hjelpepleiere og omsorgsarbeidere) nesten halvparten, og de **ufaglærte** (hjemmehjelper og pleieassistenter) den siste fjerdedelen.

De siste 20 årene har andelen ufaglærte gått veldig klart tilbake mens både andelen faglærte og høyskoleutdannede har økt markant. Til tross for svikten i pleie- og omsorgsutdanningene, så økte andelen faglærte fram til 1999. Det kan imidlertid se ut til at denne utviklingen, som har vært et klart mål for sosial- og helsemyndighetene både sentralt og i de enkelte kommuner, er i ferd med å flate ut¹⁵. Ved å benytte tall fra NSD og SSB har vi satt noen kvantitative mål på utviklingen yrkesgruppene i mellom .

Andel høyskoleutdannede, faglærte og ufaglærte i pleie og omsorg
(Kilder: NSD, SSB)

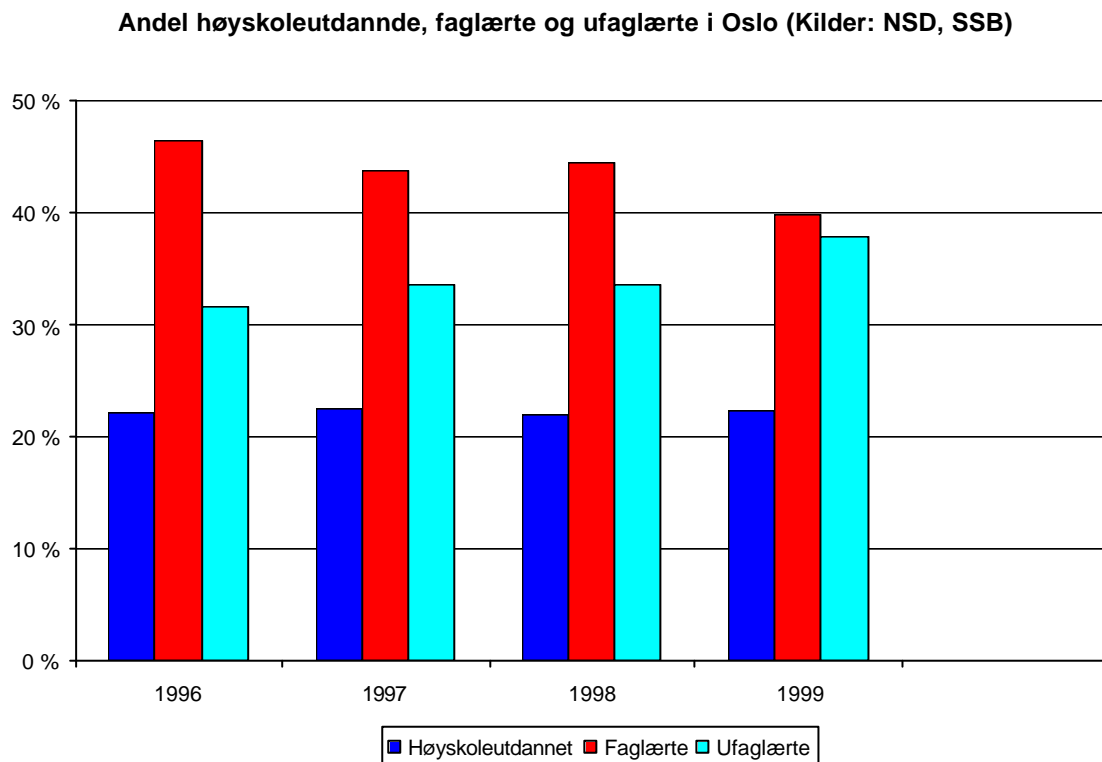
Figur 3.1 : utviklingen mellom de tre hovedgruppene i kommunal pleie og -omsorg.

I Oslo, som representerer et ytterpunkt, har det de siste årene vært en nedgang i både andelen og antallet faglærte. Antallet hjelpepleiere sank med nær 500 fra 1996 til 1999, samtidig som det ikke ble utdannet mer enn rundt 100 omsorgsarbeidere. Om denne utviklingen er et forvarsel om de rekrutteringsproblemer andre kommuner etter hvert vil

¹⁵ Se blant annet *Rett person på rett plass (2001)*, SHD

oppleve, eller om den er særegen for hovedstaden, eventuelt for storbyene, gjenstår å se. Framskrivningene til SSB¹⁶ peker imidlertid i retning av at hjelpepleiere og omsorgsarbeidere vil bli den største mangelgruppen i 2010, men sykepleierrekrutteringen da vil være i balanse. For yrkesstrukturen betyr det i så fall at andelen ufaglærte vil øke.

Figur3.2: sammensetningen av pleiepersonalet i Oslo Kommune 1996-1999

Dersom vi går tilbake til den mer detaljerte oversikten over personalsammensetningen i våre undersøkelseskommuner (Tabell 1.1), ser vi at Oslo ligger på bunn i andel omsorgsarbeidere, mens kommunen ligger på topp når det gjelder andelen ufaglærte. Sammenligner vi med Hå kommune er det omvendt. De ligger på topp når det gjelder andel omsorgsarbeidere og også faglærte totalt, og på bunn i andel ufaglærte. Selv om disse to kommunene er for ulike til å trekke direkte sammenligninger, er det trolig en

¹⁶ SSBs Helsemod 2001

sammenheng mellom ressurser brukt på praksiskandidater og voksenopplæring i hjelpepleie og andelen ufaglærte i de ulike kommunene.

Hjelpepleiere vs. omsorgsarbeidere

Etter en sammenhengende vekst på over 30 år, har rekrutteringen til hjelpepleiergruppen stagnert på siste halvdel av 1990-tallet. Det er flere årsaker til dette: Nedlegging av voksenopplæring, færre søkere til den ordinære utdanningen, flere som søker seg direkte videre i utdanningssystemet, og konkurransen med omsorgsarbeiderutdanningen er trolig de viktigste.

Mens hjelpepleiernes andel av pleiepersonalet i kommunene har falt fra 45 til 41 prosent på landsbasis fra 1994 til 1999, har omsorgsarbeiderne økt sin andel fra 0 til 5 prosent. Selv om det ikke er snakk om dramatiske forskyvninger, begynner omsorgsarbeiderne å bli merkbare rent kvantitativt i enkeltkommuner. I noen få kommuner utgjør de så mye som 15-20 prosent av pleie- og omsorgspersonalet. I andre kommuner er de fraværende.

Integreringen av tjenester som tidligere hadde vært klart atskilt, og til dels lagt til ulike forvaltningsnivå, var på 1980-tallet et av hovedargumentene for lanseringen av omsorgsarbeiderfaget. Når disse tjenestene ble organisert sammen, mente mange at det å opprettholde yrkesgrupper og arbeidsdeling utformet ut fra særomsorg både ville være lite effektivt ut fra økonomiske og tidsmessige aspekter, men også galt sett ut fra brukernes behov for helhetlig omsorg og pleie. Tanken var at den nye omsorgsgeneralisten skulle ivareta oppgavene både til hjemmehjelperne, hjelpepleierne, fotterapeutene, aktivitørene og pleieassistentene, ja til og med barnehageassistentene.

Nå ble ikke dette resultatet. Omsorgsarbeiderfaget ble etablert i 1994, men alle de gamle utdanningene ble beholdt og noen nye, blant annet barne- og ungdomsarbeideren, kom til. I den grad omsorgsarbeideren skal lykkes i å etablere et eget rom i arbeidsdelingen må den derfor fortrenge andre, blant annet gjennom å vise at den representerer nye problemløsningsmetoder som ut fra kommunenes og eventuelt brukernes ståsted er overlegne de gamle (Drexel 1989).

De kvantitative forskyvningene vi har registrert i forholdet mellom hjelpepleiere og omsorgsarbeidere er ikke tilstrekkelige til å kunne slå fast at omsorgsarbeideren er i ferd med å skaffe seg et eget arbeidsfelt. I tillegg vil det være nødvendig å studere kvalitativt hva de faktisk gjør i arbeidsfeltet.

Arbeidsdelingen

Til å begynne med gikk mange omsorgsarbeidere i stillinger som ufaglærte (Høst 1997). Dette ser ut til å ha endret seg. Hovedtendensen nå ser ut til å være at de med fagbrev som omsorgsarbeidere har stillinger som omsorgsarbeidere. Det forteller oss imidlertid ikke hva de som går i omsorgsarbeiderstillinger faktisk gjør. Har de et eget arbeidsområde, eller gjør de det samme som hjemmehjelperne eller som hjelpepleierne? Og hvilken forskjell er det i opplæringen av omsorgsarbeidere kontra hjelpepleiere? For å få svar på slike spørsmål var vi nødt til å gå inn og studere den konkrete arbeidsdelingen på arbeidsstedene. Gjennom våre besøk i kommunene har vi ikke bare intervjuet elever og lærlinger, men også deres veiledere og instruktører som enten er hjelpepleiere, omsorgsarbeidere, sykepleiere eller vernepleiere. Vi har i tillegg intervjuet avdelingsledere og virksomhetsansvarlige. Alle disse har bidratt til et bilde av hvordan arbeidsdelingen mellom yrkesgruppene utvikler seg.

Med utgangspunkt i de tre hovedarbeidsområdene, sykehjem, hjemmetjeneste, og PU-omsorgen, vil vi her gi en grov beskrivelse av arbeidsdelingen mellom de viktigste gruppene innenfor pleie- og omsorgssektoren slik den framstår for oss gjennom de data vi baserer oss på. Beskrivelsen vil være litt mindre grov når det gjelder det vi er mest interessert i, nemlig hva slags plass de nye omsorgsarbeiderne får, og hvilken betydning det igjen har for hjelpepleierne.

Sykehjem

De gruppene som har oppgaver relatert direkte til pleie og omsorg i et sykehjem er sykepleiere, hjelpepleiere, omsorgsarbeidere og pleieassistenter (ufaglærte). I tillegg kommer lærlinger og elever som også deltar i dette arbeidet, samt mer spesialiserte grupper som aktivitører, ergoterapeuter og fysioterapeuter.

Sykepleiernes oppgaver i et sykehjem er i svært stor grad knyttet til ledelse (Ellefsen 1995). Det gjelder alt fra virksomhetsledelse til avdelingsledelse. Selv om langt fra alle sykepleiere i sykehjem er ledere, er det et klart mindretall som deltar i daglig stell og pleie (ibid.). Dette utføres i større grad av hjelpepleierne, som er den største gruppen, men også av omsorgsarbeidere og pleieassistenter. I pleiarbeidet er hovedmønsteret at alle gjør alt, men varierende, både ut fra bemanning og kultur, er det visse oppgaver som er forbeholdt sykepleierne. Det kan gjelde ting som injeksjoner, sårskift og

medisinutdeling. En vanlig beskrivelse er at når sykepleierbemanningen er lav - noen steder gjelder det konstant, andre steder gjelder det spesielt på natt og i helgene - da må hjelpepleiere, omsorgsarbeidere eller ufaglærte gjøre de oppgavene de ellers ikke blir ansett å ha kompetanse til. Noen ganger skjer dette etter at de har gjennomført et medisinkurs, men andre ganger skjer omfordelingen av arbeidsoppgaver mer spontant og uten slike foreberedelser.

Flere av våre informanter mente tendensen over et lengre tidsrom hadde vært at hjelpepleiernes jobbinnhold innenfor sykehjemsarbeid hadde blitt desimert gjennom at oppgaver som blir ansett som faglig mer krevende og dermed også utfordrende, som for eksempel sårskift, i økende grad forbeholdes sykepleiere. Sykepleierne har til nå hatt et tilnærmet monopol på lederstillingene, men dette prinsippet har de siste år blitt utfordret, blant annet av enkelte privatdrevne sykehjem. Av de sykehjemmene vi besøkte, alle kommunale, var det ett som vurderte en annen arbeidsdelingsmodell for framtiden; for å gjøre jobbene mer attraktive for hjelpepleiere og omsorgsarbeidere kunne de slippe disse til i avdelingsledelsen, mens sykepleierne kunne organiseres i en stab på siden og tilkalles når det var behov for deres faglige tjenester, omtrent som legene. En slik organisering minsker behovet for sykepleiere og tar dermed høyde for at det er spesielt vanskelig å rekruttere sykepleiere til sykehjem. Man tenker seg også at sykepleierstillingene ved en slik organisering blir mer faglig utfordrende og kan lønnes bedre.

Omsorgsarbeiderne har etter hvert gjort sitt inntog i sykehjemmene, og det ser ut til at de i betraktelig grad både etterspør jobber her, og at de etterspørres som arbeidskraft. I et sykehjem har omsorgsarbeideren lite rom for å praktisere helheten i faget slik det opprinnelig var tenkt, dvs. som det å ivareta alle de ulike behov brukerne har. De gjør dermed i praksis akkurat de samme oppgavene som hjelpepleierne, med vekt på stell og pleie. Unntaket er at de enkelte steder i tillegg settes til å vaske beboernes rom, enkelte steder også fellesarealer, *”fordi renhold er en del av deres fag”*. Når renhold skilles ut som egen oppgave er det generelt sett ikke attraktivt, og arbeidsdelingen foregår derfor ofte ut fra en grad av forhandling. Knapphet på faglærte gjør at omsorgsarbeiderne må prioriteres i pleie og stell, mens ufaglærte vasker. Det er gjerne også slik at de som er utdannet gjennom praksiskandidatordningen er mer vant til dette arbeidet og aksepterer det, mens de unge som har kommet gjennom lærlingordningen sammenligner seg med hjelpepleierne og hevder det er *”urettferdig”* at bare de skal vaske. Det ser imidlertid ikke ut til at introduksjonen av omsorgsarbeidere har hatt noen betydning for verken etterspørselen etter eller arbeidsområdet til hjelpepleierne i sykehjem. Tvert om så framstår de for enkelte institusjonsansvarlige som mer attraktive, fordi de i utdanningen har en større fordypning i sykdomslære og sykepleie enn omsorgsarbeiderne. Det var

likevel en utbredt oppfatning at erfaring og kurs gjør at omsorgsarbeiderne etter hvert kommer på høyde med hjelpepleierne rent faglig. Selv om en del sykehjem fortsatt trolig vil prioritere hjelpepleiere ved ansettelse, er rekrutteringssituasjonen slik de fleste steder at også omsorgsarbeiderne er etterspurt.

Hjemmetjenestene

Det er store ulikheter i hvordan hjemmetjenestene organiseres og bemannes. Dette gjelder ikke bare graden av integrering mellom de tidligere atskilte tjenestene. Det gjelder også forholdet mellom utdanningsgruppene. Enkelte steder er arbeidsdelingen slik at hjelpepleiere, omsorgsarbeidere, hjemmehjelpere og assistenter utfører det meste av praktisk pleie og stell, mens sykepleierne bare tilkalles i spesielle situasjoner. Andre steder er det en klar dominans av sykepleiere også i den praktiske pleien, noe som gjerne blir begrunnet med at kravene til kompetanse må være så høye på grunn av økende kompleksitet i diagnoser. Det kan imidlertid også ha sammenheng med at hjemmesykepleie generelt sett synes mer attraktivt for sykepleiere enn arbeid i sykehjem, og at de dermed er enklere å rekruttere i denne delen av sektoren.

Selv om hjemmehjelperne gjerne er kategorisert som "ufaglærte", representerer mange av dem mange års erfaring og praksiskunnskap. Som tidligere nevnt er hjemmetjenestene ulikt integrert fra sted til sted. Ved siden av hovedtendensen, som er en tettere integrering av hjemmesykepleie og hjemmehjelp (som regel under ledelse av sykepleien), er det også tegn til en motsatt tendens enkelte steder, ved at husrenghjoring skiller ut som egen oppgave som til og med kan gjøres av personale utenfor den integrerte hjemmetjenesten, eventuelt av egne firmaer. Utgangspunktet synes å være at den tradisjonelle hjemmehjelpen som inkluderte alt fra husrenhold, til matlaging, sosial kontakt, og lettere stell, ikke finner rom innenfor dagens kommunale budsjettammer. Matlaging i den enkelte brukers hjem erstattes av tilkjørt mat fra storkjøkken, og den sosiale kontakten må nedprioriteres. Alt personale, inklusive de hjemmehjelperne som ikke motsetter seg det, prioriteres til stell og pleie, og det ofte sterkt reduserte antall timer til renhold blir en oppgave som kan skilles ut og overlates andre.

Oppstykingen av hjemmetjenestene innebærer at de gjerne tildeles brukerne i et utmålt antall timer, noe som igjen gjør at de kan stykkes opp og utføres av ulike personer og til ulike tider alt etter hva kommunen anser rasjonelt. Dermed får omsorgsarbeiderne heller ikke innenfor hjemmetjenestene, som skulle være basisen for det nye yrket, noe stort rom for å ivareta en egen yrkesprofil. I stedet brukes de gjerne på samme måte som hjelpepleiere, dvs. til oppgaver som krever en viss pleiefaglig kompetanse. Dette synes å

være et fellestrekk for de undersøkte kommuner, om enn med variasjoner avhengig av bemanning, økonomi og andre forhold.

Det interessante er at dette også ser ut til å være en utvikling de faglærte omsorgsarbeiderne selv støtter opp under. Årsakene til det vil nok være ulike. For det første er vilkårene for det helhetlige omsorgsarbeidet i brukernes hjem er skrinne, men det er også slik at pleiearbeidet er det som har høyest status, noe som også ser ut til å innfluere på omsorgsarbeiderne. Konsekvensen er uansett at mange av omsorgsarbeiderne i hjemmetjenestene søker seg mot pleiebetont arbeid. Dersom mulighetene for arbeid i hjemmesykepleien er små, vil det å søke seg over til sykehjem ofte være et alternativ.

Dersom arbeidskraftsituasjonen og organiseringen tilsier det, kan likevel en del av omsorgsarbeiderne oppleve å bli satt til å utføre renholdsjobber separat, dvs. også i andre hjem enn der de utfører pleie. De gir klart uttrykk for at de ikke liker ordningen, og at de ikke har skaffet seg en fagutdanning for å arbeide som "vaskehjelp". Det kan se ut til at det særlig er i de tilfeller renholdsarbeidet blir en egen arbeidsoppgave løsrevet fra pleie, stell og sosialt arbeid at det får en spesielt lav status.

Noen steder er arbeidsdelingen som før, og de som har vært hjemmehjelpere og tatt prøven som praksiskandidater, fortsetter som hjemmehjelpere. Dette begrunnes gjerne fra avdelingsledelsen med at det er "for lite stell og pleieoppgaver" til at de nye omsorgsarbeiderne kan få delta i dette arbeidet.

Som følge av at hjelpepleierne motsetter seg å bli benyttet på denne måten, kan de enkelte steder framstå som mindre "fleksible". I dagens arbeidsmarked med mangel på faglærte de fleste steder, har dette imidlertid mindre betydning for etterspørselen etter hjelpepleiere.

PU-omsorgen

Innenfor PU-omsorgen er det helt andre mønstre i arbeidsdelingen. I større grad går yrkesgruppene om hverandre. Både vernepleiere, hjelpepleiere, omsorgsarbeidere og ufaglærte inngår i turnusarbeidet og arbeidet med den enkelte bruker. Det betyr at de både deltar i stell, og også i pleie der det er nødvendig, at de vasker og ordner leiligheten sammen med bruker, og at de deltar i ulike former for trening og aktivisering av brukerne. I dette arbeidet glir omsorgsarbeideren naturlig inn og får i større grad enn i de andre områdene vi har beskrevet benyttet sin fagkompetanse. Her framheves også omsorgsfaget av enkelte som spesielt godt egnet med sin bredere og mindre somatikkorienterte profil.

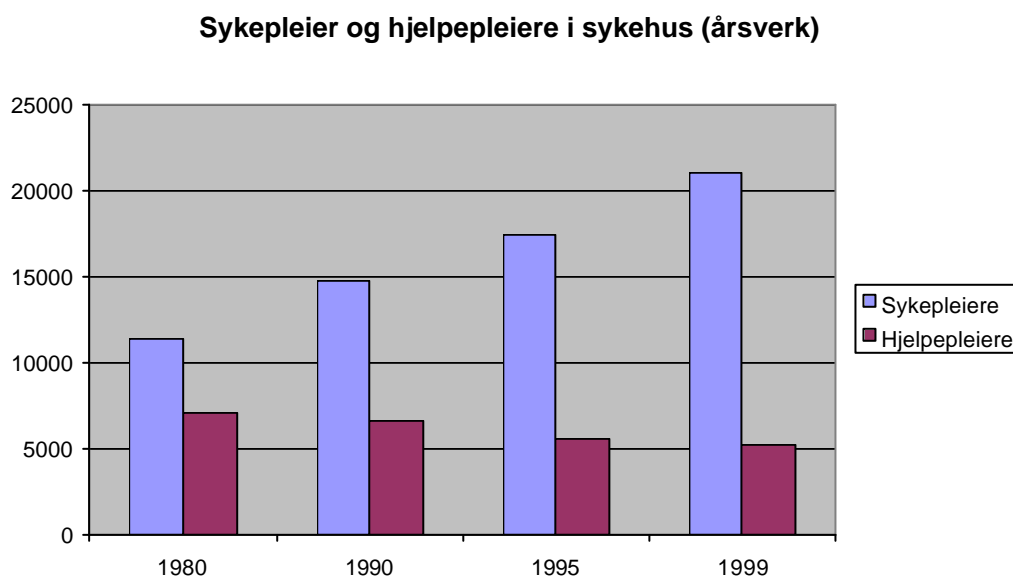
Ett av utgangspunktene for etableringen av omsorgsfaget var HVPU-reformen på slutten av 1980-tallet. Behovet for omplassering og omskolering av pleieassistentene ved den store HVPU-institusjonen Nærlandsheimen i Rogaland, dannet utgangspunkt for en forsøksordning med omsorgsarbeiderutdanning (Høst 1997). Studier av omsorgsfaget i etableringsfasen pekte da også mot at PU-omsorgen ville bli fagets kjerneområde (Eikeland 1997).

Våre data styrker imidlertid ikke en slik analyse. Blant våre informanter blant omsorgsarbeidere og lærlinger pekte arbeid med psykisk utviklingshemmede seg ikke ut som det mest ettertraktede. Det er også mange hjelpepleiere innenfor PU-omsorgen, og tidligere var et av voksenopplæringsløpene i hjelpepleie innrettet nettopp mot denne sektoren. Kanskje fordi det også innenfor denne sektoren mange steder er mangel på faglærte, var det heller ikke mulig å observere tegn til at det var konkurranse mellom hjelpepleierne og omsorgsarbeiderne. Begge grupper var etterspurte.

Sykehus

Mens forholdet mellom hjelpepleiere og sykepleiere tallmessig har holdt seg relativt konstant innenfor den kommunale pleie og omsorg, er bildet et helt annet i somatiske sykehus. Her har hjelpepleiernes andel blitt halvert, fra rundt 40 prosent i 1980 til 20 prosent i 1999.

Figur 3.3: Pleiepersonalet i somatiske sykehus

Kilde: SSB

Mens hjelpepleierne tidligere utgjorde en like viktig gruppe som sykepleierne i det praktiske pleiearbeid i sykehus, er sykepleierandelen de fleste steder etter hvert blitt så høy at sykepleierne i tillegg til ledelse, også dominerer dette. Hjelpepleierne er blitt en marginal gruppe ved mange av sykehusene. Enkelte, ikke minst representanter for sykepleierprofesjonen, vil hevde at dette er en nødvendig prosess som henger sammen med kortere liggetid, større andel akuttbehandling og mindre langtidspleie. Denne vurderingen kan understøttes av andre endringstrekk ved måten sykehusene organiseres på. Det er blant annet slik at en stadig større andel av sykepleierne i sykehus også er spesialisert gjennom videreutdanning. På den annen side er det klart at det ikke finnes noen "naturlig" arbeidsdeling eller kvalifikasjonsprofil for pleiearbeid i sykehus. Arbeidsdelingen er snarere et valg som påvirkes av mange faktorer, som hva som til en hver tid er det rådende syn på hva som skal være sykehusenes oppgave, hva som gir best pleie og omsorg, de ulike yrkesgruppers styrke, og ikke minst tilbudet av arbeidskraft. De siste årene har det utviklet seg en økende mangel på sykepleiere, ikke minst som følge av en rekke omgjøringer av hjelpepleiestillinger til sykepleiestillinger. Selv om det sterke fokuset på sykepleiermangelen nok har bidratt til å til å styrke sykepleiernes posisjon, så har det også bidratt til at stadig flere sykehus leter etter alternative måter å løse personellmangelen på. Flere store sykehus argumenterer for at de trenger flere hjelpepleiere. Tendensen i dag går derfor ikke entydig i retning av at hjelpepleiernivået blir borte i sykehus, slik det en stund kunne synes. I øyeblikket er hjelpepleierandelen stabil, eller svakt økende¹⁷.

Til tross for at enkelte sykehus har åpnet for å ansette omsorgsarbeidere, har den generelle holdningen vært at de ikke anses kompetente til dette arbeidet. For den enkelte omsorgsarbeider oppleves dette ofte som et problem. Dette kan for noen dreie seg om at de selv har lyst til å søke jobb i sykehus, mens det for andre mer kan ha med statusen til utdanningen og yrket å gjøre. Arbeidskraftsituasjonen ved mange sykehus, som blant annet ser ut til å bidra til at hjelpepleierne igjen blir mer etterspurt, vil trolig også åpne for større muligheter for omsorgsarbeidere.

Ønsker likestilling med hjelpepleierne

Vi har tidligere lansert en hypotese om at omsorgsarbeiderne har problemer med å etablere et eget yrkesfelt, og at de i stedet blir hjelpepleiere eller eventuelt hjemmehjelpere (Høst 2001). Gjennom intervjuer med en rekke omsorgsarbeidere, hjelpepleiere og sykepleiere i praksisfeltet har denne hypotesen styrket seg atskillig.

¹⁷ Se bl.a. SHD 2001: "Rett person på rett plass"

Hovedtendensen ser ut til å være at omsorgsarbeiderne får samme plass i arbeidsdelingen som hjelpepleierne. Som vi har vist henger dette på den ene siden sammen med hvor og hvordan de blir tatt i mot innenfor pleie- og omsorgssektoren, men på den annen side er det heller ikke slik at de omsorgsarbeiderne vi har intervjuet ser ut til å ha ambisjoner om å endre på dette. Det mange av dem i stedet er opptatt av er at omsorgsarbeiderne "blir likestilt" med hjelpepleierne innenfor de ulike arbeidsfelt, også når det gjelder arbeid i sykehus. Noen ønsker for eksempel å ta videreutdanning i barsel og spebarnspleie for å kunne få innpass i sykehus. De har likevel utviklet en identitet som omsorgsarbeidere, selv om den ikke virker veldig ulik hjelpepleieridentiteten. Identiteten ser ut til å være knyttet til utdanningen. For de som var pionerer innenfor denne, er også historien bak og rivaliseringen med hjelpepleierutdanningen sentral. Mange har derfor motforestillinger mot at yrket og yrkesbetegnelsen forsvinner. Likevel mener de fleste at tiden er moden for å lage en felles utdanning på området.

Forholdet mellom de to yrkesgruppene i arbeidsfeltet ser ut til å være uproblematisk. Flere framhever at den lønnsmessige likestillingen fjerner et konflikttema. De fleste hjelpepleierne ser ut til å ha et avslappet forhold til omsorgsarbeiderkategorien, og opplever ikke at den representerer noen trussel. Særlig blant de litt eldre hjelpepleierne kan det imidlertid synes som om det fremdeles eksisterer motforestillinger mot omsorgsarbeiderne, som kommer til uttrykk ved at de mener de ikke er faglig "gode nok", eller at de er engstelige for at omsorgsarbeiderne skal ta over deres felt, blant annet fordi de vil gjøre oppgaver som hjelpepleierene vegrer seg mot, som for eksempel husvask.

Vi må understreke at disse vurderingene må anses som tentative og at de er basert på en begrenset datamengde. Bildet kan være annerledes i andre kommuner og på andre arbeidssteder. Situasjonen er heller ikke statisk, så selv om utviklingen for oss ser ut til å gå i en bestemt retning, er det ingen gitt å si hva forsøket på å etablere et omsorgsarbeideryrke vil ende opp med. Med disse forbeholdene synes vi likevel det er viktig å formidle de observerte tendensene, fordi de tross alt fremstår som relativt klare og entydige.

Deltid satt i system

Mens andelen deltidsarbeidende kvinner i arbeidslivet generelt har sunket fra 53 til 43 prosent i perioden 1980 til 2000¹⁸, så har andelen deltidsarbeidende innenfor pleie- og omsorgssektoren vært økende inntil det siste¹⁹. Holder vi sykehusene utenfor og ser bare på den kommunale pleie- og omsorgssektoren, så arbeider så mye som tre av fire ansatte deltid²⁰. Deltidsandelen er høyest blant de ufaglærte, mens hjelpepleiere og omsorgsarbeidere ligger omtrent på gjennomsnittet for sektoren. Sykepleierne jobber mindre deltid enn gjennomsnittet for sektoren, selv om det også i denne yrkesgruppen er et flertall som arbeider deltid.

Skyldes den høye deltidsandelen blant hjelpepleiere og omsorgsarbeidere kvinnes egne ønsker eller er det organiseringen av sektoren og arbeidsgivernes ønsker som ligger bak? Her er det ikke mulig med enkle svar.

Helse- og sosialsektoren har ekspandert parallelt med kvinnes inntog i arbeidslivet, og en kan si at både rekrutteringsmønstre og arbeidsorganisering i sektoren er blitt konstruert gjennom måten kvinnene gikk ut i arbeidslivet på i perioden 1960 til 1990. De dominerende utdannings- og yrkesbiografiene innenfor de underordnede pleie- og omsorgsyrkene har vært preget av en særegen vekslning mellom arbeid, familie og utdanning. Erfaring fra omsorgsarbeid, enten som betalt jobb eller i egen familie har ofte gått forut for beslutningen om utdannings- og yrkesvalg (Abrahamsen 1994, Abrahamsen 1997, Christensen 1997). For hjelpepleierne har mønsteret vært at arbeidserfaring og familieetablering har kommet før utdanningen. Det betyr at gjennomsnittsalderen har vært relativt høy før utdanning og yrkesaktiv karriere som hjelpepleier påbegynnes, og yrkesvalget er truffet blant annet ut fra kjennskapet til arbeidstidsmønstrene i sektoren.

Kvinner ønsker om en gradvis inngang i og tidsfleksibilitet i forhold til arbeidslivet, i stor grad formet av hensynet til familieomsorg, er således en av faktorene bak deltidsmønsteret i sektoren.

¹⁸ SSB: Valgnytt 2001

¹⁹ Se bl.a. Abrahamsen (1994). For årene 1994-1998 henvises til: NSDs tall.

²⁰ Kilde: NSD 1998

På den annen side ligger hensynet til fleksibilitet i organiseringen av tjenestene. Det er ingen enkel sak å få turnusplanene innenfor pleie- og omsorgstjenestene til å gå opp. Med utgangspunkt i den gitte grunnbemanningen på dagtid i et sykehjem, ville skift- og helgebelastningen bli langt større for hver enkelt ansatt dersom man bare skulle basere seg på heltidsansatte. Dette ville trolig gjort det enda mindre attraktivt å arbeide heltid i denne sektoren. Løsningen er mindre skift- og helgejobbing på de heltidsansatte, men en stor stab av deltidsansatte og ekstravakter som fyller opp de ubekvemme skiftene.

Mye tyder på at de fleste deltidsansatte ønsker å beholde den arbeidstiden de har, det vil si at den ut fra deres livs- og arbeidssituasjon er ønsket (Moland 2000, Ellingsæter og Wiers-Jensen 1997). Dette gjelder imidlertid ikke alle, noe som blant annet vises gjennom registrering av en betydelig undersysselsetting blant deltidsarbeidende ²¹.

Det omfattende deltidssystemet i pleie- og omsorgssektoren formes også av arbeidsmarkedet, yrkesgruppens posisjon, og tariffavtalene. En hovedtendens ser ut til å være at de deltidsarbeidende sykepleierne er mest fornøyd med sin stillingsandel, og at de ikke ønsker å arbeide mer, ofte heller mindre (Moland 2000). Motsatt er det for deltidsarbeidende omsorgsarbeidere og hjelpepleiere, som i stor grad ønsker større stillinger. Videre er det de yngste arbeidstakerne som er hardest rammet av undersysselsetting gjennom at de uttrykker størst behov for å øke stillingsprosenten (ibid.).

Dette stemmer godt med det informantene i vår undersøkelse gir uttrykk for. Selv om deltidsstrukturen i stor grad er formet ut fra arbeidstakernes egne ønsker, etablerer den et system hvor mange, spesielt yngre hjelpepleiere og omsorgsarbeidere som ønsker heltid eller lang deltid, ikke får det. Fordi tariffavtalene sikrer at deltidsansatte med lang ansiennitet har forrang når heltidsstillinger blir ledige, stiller de unge nyutdannede bakerst i køen.

Mens tre av fire hjelpepleiere på landsbasis arbeider deltid, er det bare en av to hjelpepleiere i Oslo som gjør det ²². Dette avspeiler trolig det forhold at bokostnadene i hovedstaden er betraktelig høyere enn på landsbasis, noe som gjør at etterspørselen etter heltidsstillinger er sterkere. Samtidig er arbeidsmarkedet såpass stramt at tjenestestedene i større grad enn andre steder må tilby heltidsstillinger for å tiltrekke seg arbeidskraft.

²¹ SSB: Arbeidskraftundersøkelsene

²² Kilde: NSD 1998

Hva styrer inntaket av lærlinger og elever?

Tidligere studier av fagopplæringen i Norge har vist at lærlingeordningen har hatt preg av å være en rekrutteringsordning for bedriftene, og at lærlingene primært har vært en arbeidskraftkategori (Michelsen 1995). Innenfor dette har det vært store variasjoner mellom bransjer og typer av bedrifter, hvor noen har hatt et mer langsiktig perspektiv på opplæringen og avkastningen av denne, mens andre har vært opptatt av at lærlingene skal bli produktive etter kort tid i bedriften for at ordningen skal betale seg i løpet av selve læretiden.

Gjennom Reform 94 søkte myndighetene å integrere fagopplæringen i det videregående utdanningssystemet. Opplæringen i skole og opplæringen i bedrift, som tidligere i stor grad hadde levd hvert sitt liv, skulle nå knyttes tettere sammen både innholdsmessig og organisatorisk. Lærlingene skulle primært rekrutteres fra skolen, og lære plassene skulle betraktes som mer som opplæringsplasser enn arbeidsplasser. Blant tiltakene for å oppnå dette var økningen i de statlige lærlingetilskuddene. Det ble også lagt vekt på at i den nye fagopplæringsordningen skulle virksomhetene ikke lengre ha noe ansvar for å sysselsette lærlingene utover læretiden.

Når lærlingeordningen ble introdusert overfor pleie- og omsorgssektoren i forbindelse med Reform 94, møtte den i tillegg en helt annen opplæringskultur enn den som har preget lærlingeordningens kjerneområder innen industri og håndverk. I helse- og sosialsektoren har tradisjonen vært at skolene sender elever ut i avgrensede opphold i virksomhetene, samtidig som skolene fortsatt står ansvarlige for opplæringen og vurderingen av elevenes praksis.

Selv om det også i disse praksisordningene finnes klare elementer av arbeidsgivers utprøving av eventuelle framtidige ansatte, og på den annen side elevers utprøving av eventuelle arbeidsplasser, er koplingene til virksomhetenes rekrutteringspolitikk langt løsere og mer indirekte enn det som har vært tilfellet i lærlingeordningen. Elevene er relativt kort tid på hver praksisplass, og stillingssystemet i kommunene gjør at de også er avhengige av å vente på eventuelle utlysninger før de kan søke.

Inntaket av praksiselever ser ikke på noen måte ut til å være styrt av det konkrete rekrutteringsbehov i de enkelte virksomheter. I stedet foregår det slik at skolene kontakter arbeidsteder de har god erfaring med og forhører seg om muligheter for praksisplasser. Virksomhetene på sin side vurderer sin kapasitet for å drive opplæring

under hensyn til både generelle anmodninger/pålegg fra kommunen om å stille seg positive, men også til normer om å bidra til opplæringen av framtidig pleiepersonell. Noen steder er det også en bevissthet om behovet for å vise seg fram som arbeidsplass og knytte kontakter med tanke på framtidig rekruttering. Virksomhetene foretar ikke selv noen seleksjon, men angir bare antallet elever de kan ta i mot. I hvilken grad de får elever som bidrar også rent arbeidsmessig vil være svært varierende, men selv om dette er noe virksomhetene er litt vage på, er inntrykket at man absolutt forventer en viss arbeidsinnsats fra elevene. Såpass hardt presset som mange av tjenestestedene er rent arbeidsmessig virker det lite trolig at man ville finne rom til å ta inn elever dersom de bare skulle bety merarbeid for de fast ansatte.

Den etablerte opplæringskulturen vil på ulike måter sette sitt preg på hvordan de vurderer inntak av lærlinger. I AHS sin evaluering av Reform 94 innenfor fagopplæringen var en av konklusjonene at kommunenes holdning til lærlingerekruttering i startfasen var preget av normer om å ta vare på "kommunens barn" gjennom å stille opplæringsplasser til disposisjon (Michelsen og Høst 1996). Kommunene utmerket seg også sammenlignet med arbeidsgivere i privat sektor ved at de i mindre grad hadde ambisjoner om å rekruttere lærlingene, og også ved at de ikke følte noen forpliktelser overfor dem etter endt læretid (Olsen et al. 1998). Inntrykket etter våre intervjuer i kommunene i 2001 er at opplæringsforpliktelsen overfor egne innbyggere fremdeles er en viktig begrunnelse for inntak av lærlinger. Opptrappingen av eldreomsorgen kombinert med tiltakende rekrutteringsproblemer har imidlertid gjort flere kommuner oppmerksomme på lærlingeordningen som en av de ordningene de må prioritere for å sikre framtidig rekruttering. I motsetning til hva mange private bedrifter gjør, kan imidlertid ikke kommunene tilby eller love lærlingene arbeid i virksomheten etter endt læretid. Lærlingene må søke på det som eventuelt blir av ledige stillinger, og vil som regel stille langt bak i køen, spesielt når det gjelder heltidsstillinger.

De store kommunene har sentralisert lærlingeinntaket, som oftest i egne opplæringskontorer. Disse står for både annonsering av behov, samt utvelgelse og ansettelse av lærlingene. Deretter vil lærlingene bli "utlånt", som regel til en bydel, og vil her ambulere mellom tre eller fire arbeidsplasser i løpet av læretiden. Lønnskostnadene blir normalt båret av kommunen sentralt. Virksomhetene i disse kommunene får dermed et nesten like passivt forhold til inntak og utvelgelse av lærlinger som til praksiselever. Det de kan ha innflytelse over begrenser seg stort sett til antallet, det vil da i praksis si å melde fra hvor mange lærlinger de har kapasitet til å ta inn hver høst. Med lav søkning er det imidlertid stadig oftere at de får færre eller ingen lærlinger i det hele tatt.

Opplæringskontorene knyttet til bare en kommune, som for eksempel i Oslo, Bergen og Stavanger har gjerne fått fullmakt fra kommuneledelsen til å tegne et visst antall lærekontrakter. Men de siste års tørke i omsorgsfaget gjør at problemstillingen heller har vært hvor mange det er mulig å få tak i.

I de små kommunene vil lærlingeinntaket på grunn av mindre forhold foregå nærmere de enkelte virksomhetene, men ingen av de kommunene vi besøkte hadde desentralisert det ned på virksomhetsnivå. Sammen med det særegne at lærlingene i omsorgsfaget ikke er på en, men gjerne fire til seks arbeidsplasser i løpet av læretiden, gjør dette at den enkelte virksomhets forhold til inntak av lærlinger blir ganske likt det å ta inn elever. De svarer ja eller nei ut ikke ut fra rekrutteringsbehov, men blant annet ut fra opplæringskapasitet, og selv om de forventer en viss arbeidsinnsats fra lærlingene, er denne usikker. Virksomhetene har også liten innflytelse på hvem de får seg tildelt som lærlinger. Den seleksjon som skjer, foregår sentralt i kommunen eller i opplæringskontoret. Her råder som sagt fortsatt i stor grad normen om å ta ansvar for de elevene som hører til i kommunen. Til tross for at det i stor grad er søkers marked, var det et par av kommunene som oppga at de vurderte også søkere fra omkringliggende kommuner, og at egne søkere ikke var garantert læreplass. På samme måte var det flere av lærlingene som hadde vurdert de kommunene som lå innenfor reiseavstand, og ikke bare hjemkommunen når de søkte læreplass. Det var ikke uvanlig at lærlingene kunne velge mellom tilbud fra flere kommuner.

Også hjelpepleierelevne har muligheter for å ønske seg til bestemte praksisplasser, men her vil det være skolen som foretar en seleksjon når det for eksempel er tre ganger flere som ønsker seg til et sykehus enn det er tilbudt praksisplasser.

Mens sykehusene stort sett bare ansetter personer med godkjent utdanning, er det fremdeles slik at virksomhetene i den kommunale pleie- og omsorgen også rekrutterer ufaglærte i stor skala, selv om disse som regel blir ansatt i midlertidige stillinger. Det gjør likevel at de har flere rekrutteringskanaler enn skolen og lærlingeordningen.

I stor grad har kommunene bygget ut sine pleie og omsorgstjenester i takt med at kvinnene har gått ut i arbeidslivet, og situasjonen med rekrutteringsproblemer er relativt ny for de fleste. Det er derfor foreløpig ikke så mange kommuner som har kommet langt i å utvikle en rekrutteringspolitikk innenfor pleie og omsorg. Tiltak som skolebesøk og stands ved de årlige utdanningsmessene er imidlertid noe de fleste kommuner gjennomfører. For kommuner som har erfart rekrutteringsproblemer en stund, er det å gi egne ufaglærte tilbud om utdanning et viktig tiltak. Flere kommuner har startet egen hjelpepleierutdanning som kombineres med privatistordningen. I tillegg har man praksiskandidatordningen i omsorgsfaget. Å rekruttere voksne lærlinger utenom skolen er

ikke et vanlig tiltak, noe som både kan henge sammen med at lærlingeordningen i liten grad er institusjonalisert, og det at den generelle arbeidsmarkedssituasjonen ikke gjør det interessant for voksne å bli lærlinger i pleie og omsorg.

Opplæring og arbeid for elever og lærlinger

Praksisutplassering av elever

Utdanningsmodellen for hjelpepleiere er utviklet over en periode på nesten 40 år, og baserer seg på en veksling mellom skole og utplassering i praksis. Gjennom denne perioden har utdanningen økt i lengde fra 8 måneder til 3 år. Det er trolig dekning for å si at utdanningen gjennom denne prosessen er blitt skolifisert. Hjelpepleierutdanningen er flyttet ut fra institusjonene og inn i de videregående skolene, og teoridelen har økt sin andel på bekostningsom av praksisdelen. Mens praksis opprinnelig utgjorde halvdelen eller mer av utdanningen, er i dag om lag 25 prosent av den tre-årige utdanningen praksis, resten er skole.

Praksisen er fordelt over to perioder i VK1, gjerne med plassering i henholdsvis sykehjem og enten dagsenter for eldre eller funksjonshemmede, eller for eksempel en PU-bolig. I VK2 er somatikk-innretningen sterkere og praksisen fordeles som regel mellom hjemmesykepleie og sykehus. En praksisperiode vil normalt være på mellom 6 og 12 uker. Også i disse periodene er skolens oppfølging relativt tett. Elevene er inne på skolen en dag pr. uke under hele praksisen, og den praksisansvarlige læreren følger også til en viss grad med ut i praksis. Her vil det variere hvor tett oppfølgingen blir, men på det meste kan læreren være på besøk på praksisstedet en gang pr. uke. Minimum er at læreren holder halvtids- og heltidsevaluering på praksisstedet. I tillegg gir læreren eleven oppgaver som skal løses i løpet av praksisperioden, og legger dermed føringer på hva eleven skal gjøre på arbeidsplassen. Dette knyttes ofte opp mot det å følge en bestemt pasient/bruker.

Elevene har i tillegg en eller to praksisveiledere på arbeidsplassen. Disse er hjelpepleiere av utdanning. I forbindelse med evalueringene avholdes det møte mellom elev, veileder og lærer hvor elevens praksis diskuteres. Til tross for at det er veilederne som følger eleven i den daglige praksis, er det læreren som er ansvarlig også i praksis, og som står for vurdering og karaktersetning av denne. Mens begrepet veileder var et man opererte med på arbeidsplassen om den som hadde det praktiske opplæringsansvaret, kalte flere av lærerne det i stedet ”kontakten” eller ”kontakthjelpepleieren”.

Praksisordningen skiller seg relativt skarpt fra lærlingeordningen hvor en faglært fra samme yrke alene har ansvaret for praksisveiledningen. Når vi konfronterer en av

lærerne, en sykepleier, med dette og spør om ikke hjelpepleiere kan stå ansvarlige for praksisveiledningen av egen yrkesgruppe, svarer læreren:

”Tenker du også på ansvaret for den faglige veiledningen, altså det pedagogiske ansvaret for eleven?”

Ja.

”Det fins jo mange gode pedagoger...altså... hjelpepleiere som er flinke til å ta vare på elevene, men det fins jo like mange som ikke er det. Skal man sikre en viss kvalitet på den utdanningen, føler jeg det er viktig med en...(lærer/sykepleier, min anm.) som har det pedagogiske ansvaret. Og mange ganger har vi følelsen av at sitter vi i en veiledning, i en trekantsamtale, så veileder vi like mye den etablerte hjelpepleieren (praksisveilederen, min anm.).

(Lærer/sykepleier)²³

Gjennom måten disse relasjonene konstrueres på reproduseres både skolens dominansforhold overfor arbeidslivet i hjelpepleierutdanningen, men også over-/underordningsforholdet mellom yrkesgruppene, og hjelpepleiernes assistentstatus gjennom utdanningen. Til tross for at hjelpepleierutdanningen er flyttet inn i den videregående skolen, vedvarer den kontrollen sykepleierprofesjonen skaffet seg over utdanningen fra starten i 1962 (Melby 1990). En tilsvarende relasjon mellom praksisansvarlig lærer og veileder på arbeidstedet hadde neppe vært tenkelig i en utdanning med lærere fra egen yrkesgruppe.

Innenfor tradisjonelle lærefag anses det som en selvfølge at det er i praksisfeltet, på arbeidstedene, at faget utvikler seg, og at faglærere som har vært lenge i skolen ofte vil få problemer med å holde seg oppdatert. I hjelpepleierutdanningen framstår praksisfeltet på mange måter som en underlegen læringsarena i forhold til skolen. Her kan de få praksis, men fagkunnskapen må de få i skolen.

”Der (på praksisstedet, min anm.) får de erfaringen og de får rutinene, men hvor mye kunnskap ligger det egentlig bakom?”

(Lærer/sykepleier)²⁴

²³ Intervju nr.50

²⁴ Intervju nr. 50

Sitatet illustrerer også et syn på kunnskapstilegnelse som en linjær prosess hvor man først blir forsynt med den nødvendige teorien, som er den egentlige kunnskapen, dernest øver man seg bare på å ta denne i bruk.

Det vi ønsker å illustrere gjennom disse sitatene er hvordan den særegne relasjonen som er etablert mellom sykepleier og hjelpepleier, og mellom skole og praksisfelt, organiserer rammene rundt praksisopplæringen for hjelpepleiere. De fleste praksislærere opptrer likevel trolig på en relativt forsiktig og ikke-intervenerende måte når de er ute på arbeidsstedet; det var ingen av veilederne vi intervjuet som opplevde disse besøkene og denne relasjonen som problematisk. De har selv vært elever innenfor samme settingen, og ikke så mange stiller spørsmål ved ordningen. Dette til tross for, som vi skal se, at mange av veilederne også har lærlinger hvor de selv har både har veilednings- og vurderingsansvaret, og hvor skolen og lærerne ikke spiller noen rolle i det hele tatt.

Opplæring og arbeid i praksisperioden

Det er umulig å si noe generelt om hvor mye en hjelpepleierelev deltar i det daglige arbeidet. Normalt vil det være en innledningsfase hvor eleven fotefølger og assisterer praksisveilederen for å bli kjent med de grunnleggende rutiner og arbeidsoppgaver. Dernest vil eleven gradvis få selvstendige oppgaver. Hvor raskt og i hvilket omfang dette skjer, avhenger av mange faktorer. Er arbeidspresset på tjenestestedet stort, vil man gjerne forsøke å få eleven til å arbeide selvstendig gjennom å ta egne stell ganske raskt. Dette avhenger imidlertid også av elevenes kapasiteter og innstilling. Mens de yngste og mest umodne elevene knapt arbeider selvstendig de første praksisperiodene, er det eldre og erfarne elever som trår til nesten med en gang. Omgivelsene forventer også mer av eldre elever. Gjennom utdanningen skjer det også en voldsom utvikling med de fleste, og i siste praksisperiode arbeider alle elever selvstendig mer eller mindre fra dag en.

For mange av de eldre elevene oppleves det å ta et tak der de ser det trengs som helt naturlig, uavhengig av elevstatusen. Andre elever er opptatt av å framheve denne statusen nærmest uansett hvor mye som skjer rundet dem.

Fra skolens side heter det gjerne at elevene skal gå på toppen av bemanningen. Når bemanningen generelt sett ikke er så høy, og man mange steder også sliter med stort sykefravær, kan det å gå "på toppen" innebære at det forventes at elevene skal bidra til de får gjort noen av de mange oppgaver man ellers må prioritere vekk. Det kan gå på alt fra det å få tid til å prate med pasienter/brukere, til hvor ofte de får dusjet. Derfor vil elever som "skjermer seg" for mye kunne framprovosere en viss irritasjon blant de ansatte.

Mange av elevene vi intervjuet hadde blitt ansatt i helgestillinger på praksisstedet mens de var elever. Dette bidrar trolig til å øke både deres ferdigheter og deres tilknytning til arbeidsstedet. Skolen og lærerne er imidlertid svært opptatt av å understreke elevstatusen, og enkelte av lærerne gikk så langt som til å fraråde at elevene jobbet ekstra fordi rollen som elev og ansatt da på en uheldig måte ville gli over i hverandre.

Det er liten tvil om at elevene "tilhører skolen" selv om de i forholdsvis lange perioder er ute i praksis. Dette ble ikke minst markert da vi skulle gjøre intervjuavtaler med elevene. Ikke bare måtte vi kontakte skolene for å finne ut hvor og når elevene var i praksis. Flere steder måtte vi også ha skolens godkjenning for å intervju elevene på arbeidsstedet. En lærer gikk så langt som til å nekte å oppgi navn og arbeidssted på elevene før hun selv hadde gjort intervjuavtalene. Det var ikke nok at forskeren spurte om eleven var villig til å la seg intervju. For å beskytte eleven mot "overgrep" fra forskeren måtte læreren spørre eleven om det var i orden og samtidig finne ut når det passet så det ikke skadet praksisperioden.

Alt dette ble nok gjort i beste mening, og det innebar også mye ekstraarbeid for læreren. Samtidig illustrerer det en paternalistisk holdning til elevene som finnes blant en del av lærerne.

Elevenes vurderinger

De fleste elevene var fornøyd med praksisutdanningen. Selv om noen, spesielt blant de eldre elevene, uttrykte at de nok kunne klare seg uten lærerens oppfølging under praksisperioden, sier de fleste at det er bra med noen utenfor som følger opp, og som man kan ta opp "vanskelige ting" med. Det var ikke særlig mange eksempler på slike ting, men vissheten om denne instansen utenfor var viktig. En god del av elevene var allerede tilmeldt et av fagforbundene, stort sett Norsk Helse- og Sosialforbund, men det var for de fleste unaturlig å gå til en tillitsvalgt med problemer i opplæringen.

De aller fleste elevene var også fornøyd med veilederen sin, selv om noen hadde opplevd problemer. Dette kunne gjerne gå på at de ikke var til stede som følge av sykefravær, at de gikk andre skift eller deltid, men i noen få tilfeller også at de ikke var på bølgelengde, eksempelvis en eldre elev som følte hun ble "hakket på" av en veileder på alder med henne selv.

Elevene fulgte veilederens skift bare dersom de selv ønsket det, ellers gikk de fast på dagtid, men med krav om at de skulle ha deltatt på alle de ulike skift i løpet av praksisperioden. På noen praksissteder ga dette seg underlige utslag. Innenfor PU-omsorgen var det for eksempel elever som bare gikk dagtid på hverdager i bokollektivet,

til tross for at det stort sett var om kvelden og i helgene brukerne var til stede. Både her og på enkelte andre arbeidssteder brukte flere av elevene ”dødtid” om deler av praksisperioden, et begrep som for de fleste ansatte innenfor denne sektoren er heller fremmed.

Til tross for at elevpraksisen på mange måter er tett innhegnet av skolesystemet, er det trolig at den bidrar sterkt til elevenes modning. Å intervju elevene som var ute i sin siste praksisperiode etterlot et inntrykk av ungdommer med en stor grad av trygghet på hva de kunne. De roste opplæringsmodellen, og synes de hadde fått en god utdanning. Spesielt elevene som var kommet et stykke ut i utdanningsløpet var imidlertid bevisste på at de gjorde en arbeidsinnsats for virksomhetene de jobbet i. De fleste synes det var greit, men noen trakk også paralleller til lærlingeordningen og mente det var urimelig at de ikke fikk noe betalt.

Noen påpekte også motstridende krav til hva de skulle gjøre i praksis; læreren hadde sagt de mest skulle ”*observere*”, mens arbeidsstedet krevde innsats. Valgte de observatørrollen, opplevde de det som problematisk i forhold til veileder og kolleger.

Videre utdanning eller arbeid

Samtidig var det slående hvor mange av de yngste elevene som hadde bestemt seg for å velge bort det å gå ut i arbeid som hjelpepleiere, og i stedet satse på høyere utdanning. De ville ikke være ”bare” hjelpepleiere, eller de opplevde det litt skremmende og synes de var for unge til å starte på et langt arbeidsliv. De ville heller tilbringe noen år til i utdanningssystemet. Halvparten av de elevene vi intervjuet i praksis ville skaffe seg studiekompetanse i stedet for å begynne å arbeide som hjelpepleiere.

Blant de som ville begynne å arbeide som hjelpepleiere, fantes det en stor bredde i orienteringen mot sektoren. Sykehusarbeid har høyest status, men elevenes prioritering av dette som arbeidsplass ser ofte ut til å bli avvendt i forhold til realismen i et slikt mål. Mange kunne tenke seg å arbeide i hjemmesykepleie, noen også i sykehjem og PU-omsorgen.

De fleste hadde opplevd at forholdet mellom yrkesgruppene innenfor pleie og omsorg var godt, selv om enkelte i visse situasjoner hadde opplevd seg nedvurdert, spesielt av sykepleiere i sykehus;

”Da jeg stilte et spørsmål til en sykepleier om medisiner, fikk jeg til svar at det skal ikke du som hjelpepleierelev lære”.

(VK2-elev hjelpepleie)²⁵

Sykehjem ble oppfattet som hyggeligere fordi her jobbet de ansatte mer side om side.

En del av elevene er bekymret for mulighetene til å få en heltidsstilling. Til tross for generell hjelpepleiermangel, er de geografiske variasjonene store. I storbyene er det ofte ledige heltidsstillinger, mens det på mindre steder gjerne bare tilbys deltidsstillinger som er relativt små. En av elevene, som hadde samboer, og skulle etablere seg med eget husvære uttrykte det slik:

”Hvordan kan man bygge seg hus med en 14 prosentstilling?”

(Andreårslærling i omsorg)²⁶

Hennes eget ironiske svar, som peker på noen usminkede realiteter, var at da må man ha en ”rik” mann, eller som i hennes tilfelle, en tømrer. På toppen av en 14 prosentstilling kan man ta ekstravakter, og være tilkallingsvakt. Men dette kan være et lite forutsigbart og slitsomt opplegg, og det er opplagt et problem for mange av de unge nyutdannede hjelpepleierne og omsorgsarbeiderne, at de møter et system av deltidsstillinger tilpasset forsørgede kvinner.

Noen argumenterte også slik at de kanskje ble nødt til å ta sykepleierutdanning, fordi det ville gi dem et bredere jobbtilbud. Som en av elevene formulerte det;

”Hjelpepleiere jobber ofte i deltidsstillinger fordi de ikke får annet, mens sykepleiere jobber deltid fordi de ønsker det”.

(Hjelpepleierelev VK2)²⁷

Observasjonen stemmer godt overens med flere undersøkelser av deltidsproblematikken i pleie- og omsorgssektoren (se bl.a. Moland 2000). Sykepleierne har langt større valgmuligheter, og deltid vil ofte være en frivillig tilpasning til arbeid og familie. For hjelpepleiere derimot, er det en høyere andel som ønsker seg større stillinger. Samtidig er det selvfølgelig også hjelpepleiere som vil ha deltid, men det er ikke det typiske når de er 19 eller 20 år. Det er noe mange av dem ser som en naturlig tilpasning i forbindelse med familieetablering og småbarnsperiode.

²⁵ Intervju nr. 24

²⁶ Intervjunr. 11

²⁷ Intervju nr. 24

Omsorgslærlingene

I motsetning til hjelpepleierelevne får lærlingene så å si kuttet navlestrengen til skolen når de skal ut i lære, som vil si to års sammenhengende læretid. Bortsett fra at det de fleste steder har utviklet seg en ordening med ”observasjonspraksis”, gjerne på fra en og opp til fire uker i løpet av VK1, har omsorgsarbeiderelevne gått på skole i to år uten i praksis å få noen føling med hva dette dreier seg om. Dette er noe så å si alle aktører, også elevene selv, påpeker som et uheldig trekk ved dagens ordening, og som rammer spesielt de helt unge elevene som ikke har erfaring med verken betalt eller ubetalt omsorgsarbeid.

Overgangen fra skole til læretid etter VK1 oppleves stor, for mange så stor at de hopper av før de kommer i lære, og i stedet velger seg til allmenn påbygning. For de som tør og vil ta spranget ut i lære, er det imidlertid liten tvil om at denne ordeningen gir dem en grundig sosialisering til arbeid innenfor pleie- og omsorgssektoren.

Lærlingene tegner normalt lærekontrakt med en kommune eller et opplæringskontor. De ambulerer så mellom ulike arbeidsplasser, fra fire til seks i tallet, normalt i en og samme kommune. I enkelte tilfeller er derfor praksisperioden for en lærling på ett og samme sted nede i 10 uker, dvs. sammenlignbart med lengden på hjelpepleierelevnes praksisperioder. Som regel er imidlertid periodene lengre, oftest på rundt 6 måneder, og i enkelte tilfeller er de på hele 10 måneder. De fleste lærlingene er innom sykehjem, hjemme-tjeneste, dagsenter og PU-boliger. De er ikke i sykehus. Men i en del kommuner er de også innom barnehage. Omsorgsarbeidere ansettes normalt ikke i barnehage, men denne delen av læretiden begrunnes med at de skal ha kunnskap om barn.

Normalt vil lærlingene ”høre til ” på det arbeidsstedet hvor de starter læretiden, og her vil de også avlegge fagprøven.

Det skal etter reglene være både en faglig ansvarlig og en veileder/instruktør for lærlingen. Den faglige ansvarlige kan være en person på opplæringskontoret, en virksomhetsleder eller avdelingsleder, eller en egen person som har dette som sitt ansvar. Kontakten med faglig leder var svært varierende. Den faglige lederen hadde en tendens til å bli litt usynlig i systemet, og ofte visste ikke lærlingen en gang hvem det var. Ikke alltid var det klare skiller mellom faglige ledere og veiledere heller. Ofte vil faglig leder være en sykepleier, men noen steder var det en omsorgsarbeider.

Veilederen eller instruktøren til en lærling skal ideelt sett være en fagarbeider innenfor faget. I en oppstartsfase for et fag må nødvendigvis personer fra andre yrkesgrupper ta denne jobben. For omsorgsarbeiderlærlingene har dette vært både hjelpe-

pleiere, sykepleiere, hjemmehjelpere og assistenter. Et påfallende trekk var imidlertid at mange av lærlingene vi intervjuet fremdeles hadde hjelpepleiere som veiledere, selv om det var omsorgsarbeidere på samme sted som kunne ha gjort jobben. Alle lærlingene vi intervjuet hadde hatt veiledere fra ulike yrkesgrupper, selv om omsorgsarbeidere og hjelpepleiere er mest vanlig. Grunnlaget for den entydige identifikasjonen med veileder/instruktør som fagperson, som for en stor grad har kjennetegnet lærlinge-ordningen, eksisterer dermed i langt mindre grad for omsorgsarbeiderlærlingene.

Lærlingene er ikke som elevene, inne på skolen i løpet av læretiden. Men i mange kommuner innkalles de til lærlingesamlinger, enten på opplæringskontoret eller hos kommunens lærlingeansvarlige. Dette kan være i anledning kurs innenfor spesielle tema, eller det kan være erfaringsutveksling.

Det er ikke mulig å identifisere ulikheter i selve veiledningen av lærlinger og elever. Mange av veilederne har begge yrkesgrupper og mener selv det er temmelig likt. De er med veilederen de første par ukene for deretter gradvis å få selvstendige oppgaver avhengig av arbeidspresset på arbeidsstedet, men også avhengig av den enkelte lærlingens modenhet.

”Lærlingene må vaske litt, ellers må de følge meg på samme ruta enten de er hjelpepleierelever eller omsorgslærlinger.”²⁸

Det blir ofte en forskjell mellom elever og lærlinger, fordi lærlingene som regel er på samme sted over lengre tid, og dermed jevnt over blir mer selvstendige i arbeidet på et sted enn hjelpepleierne rekker å bli før de er ferdig med praksisperioden sin. Samtidig er de individuelle variasjonene store.

Det er vanskelig på grunnlag av intervjuene å slå fast at den ukentlige skoledagen eller lærerveiledningen elevene får gir et større faglig utbytte av praksisoppholdet sitt enn det lærlingene får. Omsorgslærlingene er i lære tre-fire ganger lengre enn elevene er ute i praksis og bærer preg av det, særlig ved de blir tryggere på hva det vil si å arbeide innen pleie og omsorg.

Sett fra arbeidsstedets side blir lærlingene dermed jevnt over en mer effektiv arbeidskraft. Men også for lærlingene er hovedprinsippet at de skal gå ”på toppen” av bemanningen. Rent unntaksvis traff vi på tilfeller hvor en lærling inngikk i den ordinære bemanningen, for eksempel ved å gå inn i en ledig stilling. Men i enda større grad enn for elevene er det å gå ”på toppen” her tvetydig. Mange steder betyr det at de etter hvert

²⁸ Intervju nr. 36

jobber nesten like mye som en vanlig ansatt, og det er trolig redselen for å miste stillinger og dermed bli enda mer underbemannet som gjør at de ansatte og virksomhetene er opptatte av at lærlingene ikke skal regnes inn i den fastlagte bemanningen.

Også blant lærlingene er det som sagt variasjoner i graden av integrasjon på arbeidsplassen. Dette kan se ut til å skyldes både noen organisatoriske mekanismer og de individuelle lærlingenes modenhet og relasjon til de øvrige ansatte. I noen kommuner er lærlingene innom hele seks ulike arbeidssteder. Dette minsker tilknytningen og gjør at de blir langt mindre produktive enn de ellers ville ha blitt. Dersom de er ansatt på et opplæringskontor er de også som regel utstyrt med en "rett" til å trekke seg ut noen timer i uken for å arbeide med opplæringsboka. Ofte har ikke opplæringskontoret bare arbeidsgiveransvaret, men også det faglige ansvaret. Ikke alle veiledere opplever dette som helt enkelt, fordi det innebærer at det er en intans på utsiden av arbeidsorganisasjonen som bestemmer.

"Opplæringskontoret i kommunen sier de skal bruke de første ukene til å bli kjent. Dermed føler lærlingene at de har god tid. Jeg synes det er sløsing med vår tid".
(Veileder for omsorgslærling)²⁹

For noen lærlinger kan denne settingen føre til at de i mindre grad ser seg som en del av arbeidskollektivet, og til en viss grad definerer seg under en slags "elevstatus". Hovedtendensen er imidlertid at lærlingene deltar så mye de kan i arbeidet, og heller hopper over opplæringsboka.

Lærlingenes vurderinger

Også lærlingene sier seg i stor utstrekning fornøyd med læretiden sin, og med opplæringsmodellen. Unntaket er at mange mener det burde være mer praksis i VK1. Flere er kritiske til måten undervisningen ble lagt opp på; "vi ble fora med lysark", samtidig som flere av elevene også erkjenner at de selv var lite motiverte.

"Jeg tok det easy på grunnkurs. Miljøet var også sånn at det var nedverdige å øve til en prøve..... Man ser ikke alvoret i det. Hva som skjer om fem eller ti år bryr en ikke."
(Omsorgslærling 2. år)³⁰

Noen synes utdanningen blir lang når de sammenligner seg med hjelpepleierutdanningen.

²⁹ Intervju nr. 32

De fleste lærlingene føler at de blir tatt godt i mot, og de er som regel fornøyd med veiledningen. Det store antallet læresteder betyr at tilknytningen til det enkelte sted blir svakere, samtidig som det av mange blir framhevet som en fordel for lærlingene som dermed får et innblikk i ulike deler av sektoren. Ikke bare lærer de seg å arbeide ulike steder, men de benytter også læretiden til å orientere seg i forhold til framtidig arbeid. Sånn sett opplever de seg som privilegerte.

Noen synes imidlertid det kunne bli vel mange læresteder, noe som både gikk utover det faglige og det sosiale. Flere av de som hadde vært i barnehage opplevde denne delen av læretiden som temmelig malplassert i forhold til det faget de skal utøve, og de følte seg i stor grad som ”utenforstående” innenfor dette arbeidsfeltet, de hadde heller ikke hatt noe pedagogikk på skolen.

Når det gjelder orienteringen mot barn, som for mange har vært et utgangspunkt for å søke seg til helse og sosial, var den ikke spesielt sterk blant lærlingene vi intervjuet. Flere ga tvert om uttrykk for at denne hadde blitt svakere etter hvert, og at det var eldreomsorgen de nå hadde mest sansen for.

”I ettertid er barnehage det jeg minst kunne tenke meg”.

(Omsorgsarbeiderlærling)³¹

Med utgangspunkt i at omsorgsfaget opprinnelig var tenkt innrettet mot arbeid i åpen omsorg, må det være et paradoks at de fleste av lærlingene vi intervjuet ga uttrykk for at de trivdes best i sykehjem, og heller ville arbeide her enn for eksempel i PU-bolig eller hjemmetjenesten. Dette ble begrunnet både i det sosiale, men også arbeidets karakter; her var det klare rutiner å forholde seg til.

”Folka. Måten de jobber på – travelheten. Jeg elsker det”.

(Andreårslærling i omsorg)³²

Utvalget er imidlertid såpass lite at resultatet må tolkes med forsiktighet. En del av lærlingene oppga også jobb med psykisk utviklingshemmede som sitt førsteønske. Enkelte uttrykte imidlertid utrygghet i forhold til å jobbe for eksempel i hjemmesykepleien, fordi de da ble overlatt på egenhånd.

³⁰ Intervju nr. 11

³¹ Intervju nr. 14

³² Intervjunr 11

Flere av lærlingene ga imidlertid uttrykk for at de synes omsorgsarbeidere burde ha anledning til å få jobbe i sykehus. I det hele tatt var det en påfallende sterk orientering mot pleien blant lærlingene, og dette gjaldt lærlinger på tvers av geografisk og virksomhetsmessig plassering.

Noen lærlinger hadde stusset da de fikk en hjelpepleier som veileder, men samtidig oppfattet de fleste små eller ingen forskjeller mellom de to yrkesgruppene i det daglige arbeidet. Lærlingene er heller ikke så avhengig av veilederen at de ikke kan spørre andre dersom det er ting de lurer på. Da vil gjerne erfaring, like mye som utdanningsbakgrunn telle.

”Jeg spør heller en erfaren hjelpepleier enn en nyutdannet sykepleier”.

(Omsorgsarbeiderlærling på andre året)³³

Den relativt utbredte forestillingen om at omsorgsarbeideren er ”bredere” enn hjelpepleieren som skolestudien avdekket, finnes også blant lærlingene, spesielt de relativt ferske. Blant andreårslærlingene er det flere som sier at de er ganske like, og blant de utdannede omsorgsarbeiderne var det en gjennomgående holdning at de to gruppene har det samme arbeidsfeltet med unntak av sykehus.

”Man kan velge mer som omsorgsarbeider, sa de på skolen, men i virkeligheten er det ganske likt” .

(Andreårslærling i omsorg)³⁴

Ideen de bringer med seg fra skole og læreplaner, ser altså ut til å falme etter hvert som de integreres i arbeidsfeltet. Oppfatningen om at omsorgsarbeiderne representerer en kvalitativt ulik yrkesprofil punkteres også av omsorgsarbeidere i praksisfeltet:

” Omsorgsarbeideren representerer ikke noe annet syn på brukeren enn hjelpepleieren”.

(Omsorgsarbeider og faglig leder)³⁵

I svært liten grad savner elevene skolen, de er godt fornøyd med å være i lære. Læretiden gjør dem trygge på seg selv, og de angrer ikke på sitt valg. Noen vil absolutt ikke tilbake til skolen. Men for andre kommer sammenligningen med hjelpepleierelevne inn i bildet,

³³ Intervju nr. 5

³⁴ Intervjunr 1

³⁵ Intervju nr. 38

og flere uttrykte at de godt kunne tenke seg at det kom noen ”utenfra” og fulgte opp dem opp også. Dessuten savnet flere muligheter for et større sosialt og faglig fellesskap med andre lærlinger/elever. Det kunne vært ”OK med en uke på skolen i blant”, som en uttrykte det. Behovet var å få et avbrekk fra arbeidet, og det å få kjenne på elevfellesskapet igjen. For de fleste av lærlingene oppfatter at de gjør en vesentlig arbeidsinnsats der de er. Enkelte mente også arbeidsstedene var i ferd med å gjøre seg avhengige av lærlingene, men uten at dette var klart for alle. De fleste oppfattet lærlingelønna som svært beskjeden. Noen synes dette var urimelig i forhold til den innsatsen de rædla, men de fleste var ikke veldig opptatt av dette. En del mente for eksempel at nivået på lønna sto i forhold til at de fikk en utdanning. Sammenligningen med elevene var da god å ha.

Opplæringsboka var lite populær blant de fleste. Kritikken av den gikk ikke på selve prinsippet med opplæringsbok, men utformingen; ”mye gjentakelser” og ”komplett uforståelig språkbruk” var karakteristikk som ble gitt. En av lærlingene mente opplæringsboka var det mest negative ved hele læretiden.

På den annen side er opplæringsboka et av de få verktøyene veilederne føler de er utstyrt med. Uten den synes de alt blir veldig flytende.

Orientering i forhold til jobb og utdanning

De fleste av lærlingene vi intervjuet hadde bestemt seg for å søke seg arbeid som omsorgsarbeidere. Det var likevel et stort mindretall, rundt en tredjedel, som sa de ville søke allmenn påbygning med sikte på høyere utdanning. Dette var overraskende tatt i betraktning av at mønsteret vi synes vi har sett til nå har vært at de som hopper av omsorgsutdanningen for å ta allmenn påbygning, gjør det før læretiden. Noen hadde til og med spart lærlingelønna med tanke på videre utdanning. Av de som ville begynne å arbeide som omsorgsarbeidere var det halvparten som sa at det bare ville være ”for en periode”, deretter ville de ta allmenn påbygning. Dette tyder på at presset på og normen om mer utdanning står sterkt, også blant lærlingene.

Flere formulerte det slik at de følte seg for unge og ”lette” til å jobbe i sektoren.

”Folk har ikke respekt for deg når du er 20 år og nyutdannet omsorgsarbeider”.

(Omsorgsarbeiderlærling, 19 år)³⁶

³⁶ Intervju nr. 11

På samme måte som hjelpepleierelevne, var en del av de nesten ferdige lærlingene bekymret for sysselsettingen. De hadde valgt utdanningen blant annet for de hadde oppfattet at her ville det alltid være arbeid. Så ble de konfrontert med at dette arbeidet for dem i stor grad dreide seg om små deltidsbrøker og midlertidig arbeid. De attraktive stillingene en omsorgsarbeider kunne søke på ble kapret av de voksne praksiskandidatene med lang ansiennitet. For noen sto derfor valget mellom å tilpasse seg dette, eller å flytte til storbyen hvor arbeidsmarkedet er annerledes. Et annet alternativ kunne være å satse på høyere utdanning.

”Jeg må vel bli sykepleier om det ikke dukker opp noe”
(Andreårslærling i omsorg)³⁷

Noen var imidlertid allerede sosialisert inn i deltidssystemet, og hadde vent seg til tanken på en overgangsperiode på noen år hvor de måtte sy sammen små stillinger og spe på med ekstravakter. Enkelte påpekte også fleksibiliteten som ligger i et slikt system for den som er ung, uavhengig og ubekymret.

³⁷ Intervju nr. 5

Likheter og ulikheter ved de to utdanningene

Skolestudien (Høst 2001) framhevet likheten i læreplanene for de to fagene. Når det gjelder innholdet fagene gis gjennom den praktiske opplæringen hjelpepleierelever og omsorgsarbeiderlærlinger får, er det også likheten mellom de to fagene som slår oss etter de besøkene vi har gjort i kommunene. Med ett unntak i hver ytterkant; nemlig at opplæring i sykehus foreløpig er forbeholdt hjelpepleiere, og at omsorgslærlingene i noen grad blir satt til å vaske gulv, er fagene svært like i praksis. Dette preger også opplæringen. Samtidig er det slik at nettopp de ulikhetene vi har klart å observere, er ulikheter som de fleste omsorgsarbeiderne og lærlingene vi har intervjuet helst vil ha bort.

Det at hjelpepleiere noen ganger blir foretrukket som veiledere der man kunne valgt omsorgsarbeidere, er også en illustrasjon på at omsorgsfaget har problemer med å få gjennomslag i praksisfeltet for at det har en særegen profil. Det etablerte hjelpepleierfaget får lett en dominant posisjon, mens omsorgsfaget sliter med å vinne innpass på eget grunnlag. Omsorgsarbeiderne og lærlingene ønskes i høyeste grad velkommen, men da stort sett inn i den arbeidsdelingen som ligger der fra før. Dette ser ut til å være hovedmønsteret. Selv om det finnes unntak, er disse så lite synlige, også i kommuner med mange omsorgsarbeidere, at det ikke ser ut til at de får stor betydning.

En viktig forklaring til omsorgsfagets problemer med å vinne innpass ser altså ut til å være at hjelpepleierfaget og den eksisterende arbeidsdelingen er godt etablert. En annen er trolig den økonomiske og personellmessige situasjonen i mange kommuner, samt hvordan man velger å prioritere ressursene. Med både trange budsjetter og mangel på faglærte, prioriterer man de man har til stell og pleie. Matlaging sentraliseres til storkjøkken, også i hjemmetjenesten, og det som blir igjen av en rasjonalisert hjemmetjeneste er et sterkt avgrenset og spesifisert antall timer til husvask. Andre oppgaver nedprioriteres. Dermed er det lite rom for en helhetlig tilnærming til brukeren hvor også de sosiale sidene vektlegges. I en del kommuner settes dette i system gjennom såkalte servicekontrakter hvor det spesifiseres nøyaktig hva brukeren har krav på. Denne juridifiseringen av feltet forsterker tendensen til å spesifisere tekniske og konkrete oppgaver, mens tid til omsorg knapt er noe man blir tilkjent en rett til.

I tillegg kommer at i det tradisjonelle statushierarkiet er det pleiearbeidet som er mest knyttet til sykdom og medisin gjerne også det som rangeres høyest.

Det kan se ut til at omsorgsarbeiderne i stor grad medvirker til denne utviklingen selv. Blant lærlingene vi intervjuet var det sykehjemmet, som jo er hjelpepleiernes kjerneområde, som var mest etterspurt som arbeidsplass. Mange uttrykker behov for å lære mer om sykdom, og omsorgsarbeidernes adgang til sykehusjobber settes på dagsorden. Satt på spissen vil omsorgsarbeiderne slik situasjonen er heller være pleiere enn renholdere.

Når det gjelder fagenes innhold, blir de svært like i den grad opplæringen er svært lik og foregår på de samme arbeidsplassene, og omsorgsarbeiderne gjør det samme som hjelpepleierne. Omsorgsarbeiderlærlingene får imidlertid ikke den samme fokusering på somatikk som hjelpepleierelevne har i VK2. Dermed vil det ofte være en forskjell mellom de to kategoriene på dette området når de er ferdig utdannet. En forskjell som likevel ikke synes større enn at den utjevnes gjennom en tids arbeidspraksis i hjemmesykepleie og sykehjem. Unntaket her er arbeid i sykehus.

Det er klare ulikheter mellom opplæringsmodellene for henholdsvis hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Den ene er skolebasert og også praksisperiodene forsøkes hegnet om av skolene, mens den andre er helt skolebasert de første årene og helt arbeidslivsbasert de to siste årene. Til tross for dette har vi vanskeligheter med å finne de klare forskjeller i mønstre mellom elevene og lærlingene som de ulike institusjonelle kontekstene skulle tilsi. Elevenes og lærlingenes orienteringer synes i nesten like stor grad å avhenge av faktorer individuell bakgrunn og modenhet i samspill med de enkelte virksomheters integrering av lærlinger og elever i arbeidet, som av hvilken opplæringsmodell de følger. Jevnt over blir nok lærlingene mer integrert i arbeidet og arbeidsorganisasjonen, men dette ser mer ut til å gå på mengden praksis enn på selve opplæringsmodellen. Selv om hjelpepleierne primært er elever, så sosialiseres også de gradvis i retning av å akseptere arbeidslivets normer. Begge modellene ser således ut til å ha en sterk sosialiseringsevne. En hovedkonklusjon så langt er at praksisene som er utviklet innenfor begge modellene ser ut til å virke fremmende på ungdommens motivasjon og evne til å ta til seg kunnskap. De fortrinn som man tradisjonelt har forbundet med lærlingeordningen, spesielt det læringspresset de settes under når de integreres i en arbeidsorganisasjon, og som er helt annerledes enn når de sitter på skolebenken, ser til en viss grad ut til å finnes også i hjelpepleierpraksisene. På den annen side kan man si dette presset er noe modifisert for omsorgslærlingene sammenlignet med hva en tradisjonelt har funnet innenfor lærlingeordningen i håndverk og industri.

Både lærlinger og elever framholder den utdanningsveien de har valgt som den beste, og også langt å foretrekke framfor allmennfag som mange sammenligner med. På bakgrunn av de problemer skolestudien pekte på spesielt innenfor omsorgsfagets VK1-

kurs, ser det i hvert fall ut til at de som har kommet seg gjennom skolen, stort sett klarer seg godt og modnes gjennom to år i lære. Problemet kan kanskje heller være at 2+2-ordningen slik den praktiseres i omsorgsfaget bidrar til at mange aldri blir lærlinger i faget.

Det er flere av hjelpepleierelevne vi intervjuet enn av lærlingene som har bestemt seg for høyere utdanning etter fullført yrkesutdanning. Det kan imidlertid være litt for enkelt på dette grunnlag å konkludere med at omsorgsarbeiderutdanningen i større grad integrerer ungdommen i arbeidslivet. Man må her ta hensyn til at det var langt flere av omsorgselevne enn av hjelpepleierelevne som hoppet av for å ta allmenn påbygning etter VK1. Med det forbehold at lærlingene også ut fra dette representere et annet utvalg enn elevne, er det flere av dem som sier de vil praktisere yrket. Sett på en annen måte er det også overraskende mange av omsorgslærlingene som sier de vil ta allmenn påbygning etter læretiden. Dette illustrerer at det å gå ut i lære langt fra betyr et farvel med utdanningssystemet, noe vi også har funnet i studier av andre fag etter Reform 94 (Høst og Skarpenes 2000).

Lære- og praksisstedenes vurderinger

Som det kom fram av skolestudien, er de fleste lærerne sterke tilhengere av skolemodellen med utplassering i praksis under deres overoppsyn. De mener en lærlingemodell gir langt dårligere eller i hvert fall varierende kvalitet på utdanningen enn en skolebasert modell.

”Erfaringen er at lærlingene, de får ikke den samme oppfølgingen fra praksisplassen som elevne får fra lærerne. Fagkunnskapene står jo i grunnen mer sentralt hos (hjelpepleier-) elevne, mens det er den praktiske biten hos lærlingene som blir opparbeidet eller øvet inn.”

(Lærer/sykepleier)³⁸

Er det slik, eller er dette lærernes subjektive oppfatning som også støtter opp om den modellen de har praktisert i alle år? Intervjuene med de ansvarlige på lærestedene i praksisfeltet gir ingen entydig støtte til lærernes vurderinger. De er stort sett fornøyd med

³⁸ Intervju nr.50

lærlingene, akkurat som de stort sett er fornøyd med elevene. Samtidig ser de at det er store individuelle forskjeller på lærlingene.

”Noen er bare veldig dyktige – andre trenger litt mer tid”
(Lærlingekoordinator)³⁹

Antydningene om at elevene fra VK1 omsorg og til dels også i hjelpepleie var så svake at de ville få store problemer i praksisfeltet, har vi foreløpig ikke fått mange tilbakemeldinger om fra de som arbeider med elever og lærlinger. Med et begrenset materiale må en likevel vise en grad av forsiktighet i konklusjonene. Her er det dessuten mange mulige feilkilder. Hvor representativt er vårt utvalg av elever og lærlinger? Har det foregått en utselektering av ”problemelevne” i overgangen mellom skole og lære? Erfaringer fra lignende studier tidligere (Høst og Skarpenes 2000), peker i retning av at det ofte er vanskelig å komme tett inn på de læreforhold som ikke fungerer. I utvelgelsen av informanter er man avhengig av velvilje både fra opplæringssted og lærling/elev. Den er erfaringsmessig i mindre grad til stede når et læreforhold ikke fungerer.

Elevordningen preger opplæringskulturen ute i virksomhetene. Det er fremdeles slik at virksomhetene i liten grad velger hvem de skal lære opp. I stedet forholder seg til dem de får seg tildelt, enten de er elever eller lærlinger. Bare rent unntaksvis støtte vi på andre enn lærlingekoordinatorerne i kommunene og opplæringskontorene som engasjerte seg aktivt for å rekruttere lærlinger. Selv om flere av de ansvarlige uttaler seg positivt om det å ha lærlinger, er ofte konklusjonen når de blir bedt om å velge mellom opplæringsordningene at de synes det er greit at skolen har ansvaret. Det eksisterer en slags vegring mot å ta et større opplæringsansvar i kommunene, en vegring som kan henge sammen med en stresset hverdag, og det at de ikke har hatt muligheter til å prøve ut lærlingeordningen tilstrekkelig på virksomhetsplanet. Dette kan henge sammen med problemet med liten tilgang på lærlinger i de fleste kommuner, at virksomhetene har liten styring på inntaket, og at det er en tendens til at lærlingene får en elevrolle både som følge av tradisjon og det at de er relativt kort tid på mange ulike plasser. Dessuten kan en ofte merke holdninger i retning av at det er skoleutdanning som gir status i dette feltet, og at lærlingerordningen dermed ikke på samme måte er utdanning. Dette til tross for at det stadig oppsummeres når det gjelder utdanning av fagfolk på alle nivåer innen helse- og sosialsektoren at praksis må få en bredere plass.

³⁹ Intervju nr. 1

Mange vil også hevde at pleie- og omsorgsvirksomhetene i kommunene ved å ikke ville ta opplæringsansvaret også sier fra seg en viktig mulighet for å skape en mer lærings- og utviklingsorientert arbeidsplass. Det er imidlertid viktig å nyansere noe når en snakker om "kommunene". Det kan godt være slik at den politiske og administrative ledelsen i en kommune vil satse på lærlingeordningen, men at dette når det kommer til stykket får lite gjennomslag nedover i organisasjonen, dvs. i bydeler og på virksomhetsnivå. Dette kan både være innfluert av det sentraliserte lærlingeinntaket, men også særegne trekk ved kommuneorganisasjonen.

Selv om det i flere av virksomhetene var en erkjennelse av at lærlingene etter hvert ble mer produktive, fordi de var der lengre, var heller ikke dette en helt entydig oppfatning. Som en av veilederne trakk fram, var det i hennes institusjon større individuelle ulikheter, for eksempel ut fra hvem som også arbeidet som ekstravakter enn hvem som var enten elev eller lærling. Noen av omsorgslærlingenes veiledere omtalte også disse som elever.

De fleste av de faglige ansvarlige og veilederne har fått sin utdanning gjennom en skolebasert ordning, noe som også vil trekke i retning av at de forsvarer denne modellen.

Elevenes og lærlingenes vurderinger

Når man spør elevene og lærlingene selv om hva de foretrekker, svarer de fleste det løpet de selv har valgt, noe som ikke er så uvanlig. Lærlingene oppgir at de er fornøyd med læretiden, mens hjelpepleierelevne er fornøyd med praksisperiodene. Hvis vi ser tilbake på skoleundersøkelsen (Høst 2001), var det imidlertid en klar tendens til at hjelpepleierelevne var mer fornøyd med sin praksisordning enn omsorgsarbeiderelevne på VK1 var. Alle disse tre funnene blir styrket av NIFUs undersøkelse fra høsten 2000 av det første Reform 94-kullet. Denne viser følgende fordeling når det gjelder syn på praksis og læretid:

Tabell 6.1: Vurdering av praksis og læretid

	Svært god eller god	Variierende	Mindre god eller dårlig	Ikke aktuelt	N
Hjelpepleierpraksis	82 %	18 %	0	0	45
Omsorg vk1-praksis	37 %	26 %	24 %	13 %	46
Omsorg læretid	77 %	9 %	2 %	1 %	53

Kilde:NIFU 2002⁴⁰

En stor majoritet, 82 prosent, av de spurte som har gjennomført hjelpepleierutdanningen, svarer at de mener praksisperiodene var svært gode eller gode, mens ingen synes de var mindre gode eller dårlige. Blant de som hadde gjennomført omsorgsarbeiderutdanningen er det imidlertid bare 37 prosent som syntes praksisutplasseringene var svært gode eller gode, mens resten av de det er aktuelt for, dvs. 50 prosent, fordeler seg på svarene varierende, mindre god eller dårlig. I det samme utvalget av omsorgsarbeidere mente samtidig 77 prosent at læretiden enten svært god eller god, mens nesten ingen mente den var mindre god eller dårlig. Selv om vurderingene av praksis for omsorgsarbeiderne fordeler seg ganske jevnt på de ulike svaralternativer, står de i klar kontrast til den store overvekten som er fornøyd med læretiden. Tallene støtter våre funn om at det er noe som ikke fungerer så bra i organiseringen av forholdet mellom skole og praksis på VK1 omsorg (Høst 2001). Kritikken fra en del av våre informanter blant omsorgselevne gikk særlig på at det var for lite praksis, eller at praksisperiodene ble så korte at de like gjerne kunne skremme elevene som å gi dem vekst.

Noen av lærlingene i vår undersøkelse sier de kunne tenkt seg en veksling mellom skole og arbeidsliv, men ikke slik at det blir mindre praksis. De fleste lærlingene uttrykker likevel behov for begrensede avbrudd i i læretiden form av teorikurs og faglig utveksling med andre lærlinger. Det at mange av dem vil ta allmenn påbygning tyder heller ikke på noen generell skole- eller teoriskrekk.

Blant hjelpepleierelevne er det også noen få som sier de godt kunne tenke seg et lærlingeløp. De fleste er imidlertid fornøyd med den praksismengden de får. På den annen side hadde noen valgt omsorgsfag nettopp for å komme i lære, mens andre igjen hadde valgt hjelpepleie for å slippe læretid. Enkelte hjelpepleieelever presiserte også at

⁴⁰ Vi har for enkelthets skyld slått sammen NIFUs svarkategorier *svært god* og *god* til en kategori, og også gjort det samme med kategoriene *mindre god* og *dårlig*. Utvalget er veid; for nærmere beskrivelse se Grøgaard m.fl. (2002).

de ville vegre seg mot et løp fram mot høyskoleutdanning som skulle ta enda ett år mer, altså fem, sammenlignet med de tre allmennfagselevne har.

Hovedtendensen er at ungdommene sier de vil velge det de har valgt. Samtidig ser vi en viss tendens til at hjelpepleierelevne er noe mer orientert mot teori, og omsorgslærlingene noe mer mot praksis. Tendensen er imidlertid ikke sterkere enn at den også kan forklares med at de velger det de er blitt mest fortrolige med.

I begge utdanningene uttrykker spesielt de yngste at de synes det er problematisk med yrkenes lave status. Det vises til omgivelsenes reaksjon på at man tar utdanningen. Men det er også slik at dette aktualiseres når faggrensene og domener i forhold til sykepleierne kommer opp.

Det er imidlertid ikke bare den lave statusen til de underordnede pleieryrkene som gjør at mange vil gå videre. Det handler om et generelt sterkt fokus på utdanning, og det handler ikke minst om jobbmuligheter. Mange vurderer å ta sykepleierutdanning for å få jobb i sykehus, eller å få større valgmuligheter når det gjelder heltidsstillinger generelt. Selv om storbyene melder om mangel på pleiepersonell, så er det på mindre steder ofte rift om heltidsstillingene, mens det sjelden er problem å få mindre deltidsstillinger og ekstravakter.

Oppsummering og vurderinger

Både praksis og læretid med stor sosialiseringseffekt

Studien av praksisopplæringen i hjelpepleie og læretiden for omsorgsfaget viser to ordninger som begge helhetlig sett kan sies å ha sterk sosialiseringseffekt, og som begge ser ut til å fremme elevenes og lærlingenes motivasjon for å lære. Sosialiseringen, også i hjelpepleierfaget, har mye til felles med det som man tradisjonelt har forbundet med lærlingeordningen; oppdragelse til og innlæring av hvordan en forholder seg til arbeid og arbeidsoppgaver, kolleger og brukere, og utvikling av yrkesetikk.

Det er derfor vår konklusjon at begge modellene slik de praktiseres i dette feltet totalt sett ser ut til å fungere bra. De som gjennomfører utdanningene er stort sett fornøyde, og de er etterspurt i virksomhetene. Mange av de vi har intervjuet gir også uttrykk for at utdanningene gir dem en god basis for høyere utdanning, og at de vil gå videre. Dette gir grunnlag for å anta at rekrutterings- og frafallsproblemer i disse utdanningene i liten grad henger sammen med hvordan læretid og praksis er lagt opp.

Hvordan rimer disse positive funnene med skoleundersøkelsen (Høst 2001) som avdekket stor misnøye og frustrasjon, spesielt innen omsorgsfaget? Vi kan i hvert fall peke på to forhold som kan bidra til å forklare de langt mer positive svarene. For det første er det slik at bare rundt halvparten av elevene fra omsorgsklassene kommer i lære, og her må en anta at de mest fornøyde er overrepresentert. Også i hjelpepleierutdanningen foregår det en utsiling underveis. For det andre peker dette i retning av at det er lærlingeordningen og ikke skoleopplæringen i omsorgsfaget som har sterk sosialiseringseffekt. På samme måte er de lange praksisperiodene helt avgjørende i hjelpepleierfaget.

Problemet som består er utdanningenes lave status blant ungdom, og at en såpass stor andel av et i utgangspunktet alt for lavt elevtall aldri kommer ut i yrket. Problemet kan både henge sammen med prioriteringen av helt unge elever i utdanningen, men også måten den er organisert på.

Lærlingeordningen ser foreløpig ikke ut til å ha fått noe sterkt fotfeste innenfor pleie- og omsorgssektoren, men er trolig enda for ung innenfor dette feltet til at man kan si noe om hva slags potensiale den har. Det har siden ordningen for alvor ble introdusert høsten 1995 vært en synkende tilgang på lærlinger, og den skolebaserte modellen med praksiselever fortsetter å prege opplæringskulturen ute i kommunene. Virksomhetene vegrer seg for å ta mer ansvar for opplæringen, og de fleste ser ut til å foretrekke at

skolene har de t. Dette er vurderinger som trolig er preget både av ressursituasjonen og av at man ikke har noen tradisjon for og heller ikke ser utviklingspotensialet i selv å ta et opplæringsansvar. Dessuten er det skoleutdanning som tradisjonelt har høyest status innenfor dette feltet.

En av årsakene til at lærlingeordningen fikk økt politisk oppmerksomhet både i Norge og andre europeiske land på 1980- og 90-tallet var den økende ungdomsarbeidsløsheten. Lærlingeordningens evne til å integrere ungdom i arbeidslivet ble ansett å være verdifull i arbeidet med å hindre tidlig utstøting fra arbeidsmarkedet. Innenfor helse- og sosialsektoren har tradisjonen på alle yrkesnivåer vært skoleutdanninger. Som skoleutdanning er det trolig at hjelpepleierutdanningen har hatt en sterk integrerings-effekt. Dette skyldes nok ulike faktorer. Den vedvarende og kraftige etterspørselen etter arbeidskraft er nok viktig. Samtidig var det slik at de som ble rekruttert gjennom hjelpeleierutdanningen som regel hadde erfaring fra både betalt og ubetalt pleie- og omsorgsarbeid fra før. De var å anse som attraktiv arbeidskraft og kom raskt i jobb.

Som en følge av stillingssystemet i offentlig sektor, vil en lærling normalt ikke bli rekruttert direkte inn som fast ansatt etter avsluttet læretid, men må søke på ledige stillinger i konkurranse med andre, både ufglærte som har tatt fagbrev som praksiskandidater og elever fra skolen. De stiller dermed mer likt med de som har utdanningen sin fra skolen, enn de ulike opplæringsmodellene skulle tilsi. Noe overraskende var det også å finne at det slett ikke var uvanlig at lærlingene hadde bestemt seg for å gå tilbake til utdanningssystemet etter endt læretid. Som både intervjuene med elevene og lærlingene antyder, og kvantitative undersøkelser støtter opp under, er den sentrale problemstillingen i pleie- og omsorgsfagene ikke så mye om lærlingeordningen virker mer integrerende enn skoleopplæringen, noe som for såvidt også er usikkert. Problemet vi ser konturene av er at selve stillingsstrukturen med blant annet en omfattende bruk av lave stillingsbrøker motvirker integrering av ungdom i helse- og sosialsektoren, uansett utdanningsordning. Ved siden av en relativt høy andel som går direkte til høyere utdanning, er dette trolig den viktigste forklaringen på at andelen av elevene i helse- og sosialfagene som er integrert i arbeidslivet 2-3 år etter endt utdanning er på bare 25 prosent, mot rundt 60 prosent i tradisjonelle mannsdominerte fag.

Ser man bort fra aktørenes egne vurderinger, står vi i pleie- og omsorgsutdanningene, slik vi ser det, i mindre grad overfor valg mellom to helt ulike modeller. Lærlingemodellen innenfor pleie og omsorg er en modifisert utgave av en tradisjonell lærlingeordning, og mange steder har den sterke islett av praksiselevordningen i seg. Også elevenes praksisutplassering gir en sosialisering til arbeid, som

til tross for at den ikke er så omfattende som lærlingeordningen, har likhetstrekk med denne.

En måte å vurdere implementeringen av lærlingeordningen i helse- og sosialsektoren på, vil være å se resultatet som en ønsket endring fra de sentrale utdanningsmyndigheters side. På mange måter kan en si kommunene med sin praksis er på linje med det man gjennom Reform 94 la opp til i lærlingeordningen, nemlig en viss skolifisering av den tidligere arbeidslivsdominerte ordningen. Læreplassene skulle vris fra arbeid mot utdanning, og lærebedriftene skulle tilby to-årige opplæringsplasser til elever som kom rett fra skoleutdanningen, i stedet for primært å tenke egen rekruttering når de tok inn lærlinger.

Når en vurderer helheten i de to utdanningene mot hverandre er totalinntrykket at hjelpepleier- og omsorgsfagene i stor grad overlapper hverandre i faglig innhold. Store deler av den praktiske opplæringen foregår i de samme virksomhetene og til dels med de samme veilederne for både praksiselever og lærlinger. Det eneste praksisstedet som er eksklusivt for hjelpepleierne er sykehus. Hjelpepleierelevne har dessuten en mer omfattende teoretisk opplæring i sykdom og pleie.

Når det gjelder arbeidsdelingen, er inntrykket også at det utvikler seg et felles arbeidsfelt mellom hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Hovedtendensen er at omsorgsarbeiderne orienterer seg mot pleiearbeidet, noe som både skyldes prioriteringer i kommunene, men også i stor grad omsorgsarbeidernes egne ønsker. Omsorgsarbeiderne er ønsket på de ulike arbeidsstedene, men da i hovedsak i det yrkesfeltet hjelpepleierne har opparbeidet. Selv ikke i kommuner med relativt mange omsorgsarbeidere ser det ut til at omsorgsarbeiderne etablerer et eget yrkesfelt, atskilt fra hjelpepleiernes.

Konsekvenser av sammenslåing

Disse slutningene gjør at det er naturlig å spørre seg om ikke en sammenslåing av utdanningene og fagene vil være hensiktsmessig. Først er det imidlertid naturlig å se hva som må gjøres for å slå fagene sammen, og hvilke valg en da stilles overfor.

Dersom konklusjonen skulle bli en sammenslåing av de to fagene, vil man måtte gjøre noen vurderinger når gjelder innretningen på en felles utdanning.

- Skal somatikken vektlegges like sterkt som i hjelpepleierutdanningen, slik at man fortsatt skal kunne forsvare en plass i somatiske sykehus?

- eller skal man droppe dette til fordel for en profil med større sosialfaglig vinkling, kanskje mer tilpasset den kommunale pleie- og omsorgssektoren ?
- En tredje løsning kan være å åpne for at elevene velger ulike moduler ut fra hvilken innretning de selv ønsker
- en fjerde kan være å lage en breiere utdanning som toner ned blant annet somatikken, og i stedet lar videreutdanningene løse spørsmålet om spesialisering.

Ut fra vår empiri, synes det som om det å redusere somatikkens plass i forhold til i dagens hjelpepleierutdanning vil kunne svekke dens attraktivitet blant de utdanningssøkende. Dette støttes også av omsorgsfagselevne og lærlingene som ønsker seg mer kunnskap om sykdom og pleie. Selv om denne problemstillingen omfatter mer enn arbeid i sykehus, vil det stille seg spesielt skarpt her. Å skyve en eventuell sykehusutdanning til videreutdanningsnivået kan bli å lure seg selv. Dersom hjelpepleierne eller hva de skal kalle seg i fremtiden ikke er kvalifisert til å få stillinger i sykehus etter endt fagutdanning, vil de være henvist til bare å arbeide i den kommunale pleie- og omsorgstjenesten. Hvem vil da være interessert i å gi dem permisjon, stille praksisplasser, og eventuelt finansiere en videreutdanning rettet mot sykehusarbeid? Og hvis de i utgangspunktet ikke har fotfeste i et sykehus, hvilken posisjon vil de stå i etter endt videreutdanning?

Om man beholder vekten på somatikk og pleie som i dag ligger i hjelpepleierutdanningen, kan dette likevel kombineres med en løsning med valgfrie moduler hvor elevene/lærlingene velger en grad av spesialisering underveis i en felles utdanning.

Når det gjelder en eventuell sammenslåing under en felles modell, så er dette ut fra våre funn neppe snakk om å velge mellom en god og en dårlig modell. Det er først og fremst et spørsmål om skolen eller arbeidslivet skal ta ansvaret for VK2-opplæringen. Tatt i betraktning at kommunene til nå i svært varierende grad har villet ta dette ansvaret, ville det i dag være svært risikabelt å legge en felles utdanning inn under lærlingeordningen.

Ut fra søkningen å dømme, foretrekker i dag omtrent 50 prosent flere av elevene på grunnkurs hjelpepleierveien framfor omsorgsarbeiderveien med læretid. Sett fra elevenes og lærlingenes side, kunne dette ellers gjerne vært en felles utdanning, men med to ulike modeller: De mest teoretiske vil helle til litt mer skole, et litt raskere løp fram mot høyskoleutdanning, mens de mest praktisk orienterte vil slippe tidligst mulig unna skolen og foretrekker et lærlingeløp.

Man kan ut fra et rent utdanningsøkonomisk ståsted innvende at de teoretisk anlagte kan velge allmennfag hvis de likevel tar sikte på høyere utdanning. Dette går

imidlertid svært mye på tvers av de aktuelle ungdommenes egne oppsummeringer, hvor de legger vekt på den yrkesfaglige veien som mer meningsfylt og motiverende for dem. Det er heller ikke så enkelt, fordi tidligere forskning har avdekket at valgene i stor grad blir til underveis, at det ikke er de samme som på forhånd har bestemt seg for allmennfaglig påbygning som faktisk velger det (Høst 2001, Vibe et al. 1997). Noen bestemmer seg heller ikke før de har gjennomført læretiden.

Dersom man ser på eventuelle kostnader og gevinster ved en sammenslåing, er det ut fra ønske om et likt utdanningstilbud for elever over hele landet en fordel med en felles utdanning. I utdanningssystemet ville man kunne oppnå større transparens, søkerne ville ha lettere for å se hva som var hva. På samme måte vil en mulighet være at en ny, felles yrkesidentitet og yrkesbetegnelse kunne gjøre yrkesgruppen mer markert innenfor sektoren, man vil kunne forene krefter i arbeidet med å heve status og betingelser og gjøre det mer attraktivt å velge yrkesaktivitet framfor å utdanne seg vekk fra det. En annen måte å se det på kan være at en sammenslåing vil fjerne den heterogenitet som bidrar til at man tiltrekker seg ulike typer søkere. Man vil også kunne skape enda større frafall, enten som drop-out eller som overgang til allmennfag underveis, fordi man får en modell som passer dårligere for flere av elevene.

De voksne

En beslutning om å legge en eventuell felles utdanning inn under enten fagopplæringen eller den skolebaserte ordningen slik de i dag er utformet vil imidlertid ha konsekvenser også utover ungdomsutdanningene. Til tross for prioriteringen av de yngste gjennom Reform 94, er det fortsatt de voksne som utgjør den viktigste rekrutteringskilden til hjelpepleier- og omsorgsarbeideryrkene. Ved valg av utdanningsmodeller, er det derfor rimelig at hensynet til veier inn for voksne også tas med i vurderingene.

En del voksne, men stadig færre, går fortsatt gjennom de ordinære utdanningsløpene, eller det vi kan kalle ungdomsutdanningene. De fleste følger særskilte voksenløp knyttet til den ene eller den andre utdanningen. Innenfor omsorgsfaget er det praksiskandidatordningen som er voksenveien inn. Selv om man her finner en rekke ulike skoleordninger, med alt fra 100 til 300 timers kurs og med ulik finansiering, så er det minimum fem års praksis fra sektoren som er det eneste absolutte vilkåret for å avlegge fagprøven. Ordningen er altså primært innrettet mot de som allerede arbeider som ufaglærte innenfor pleie og omsorg. Den nye privatistordningen for hjelpepleiere ligner

mye på praksiskandidatordningen gjennom at også den forutsetter praksis i pleie og omsorg, og kunne trolig uten alt for store problemer tilpasses praksiskandidatordningen.

Voksenopplæring i hjelpepleie gjennom skole er imidlertid den eneste ordningen som i dag er innrettet spesielt mot å rekruttere voksne utenfra til sektoren. Selv om vi i dette prosjektet ikke har hatt kapasitet til å behandle dette feltet, er det vår antakelse at det her finnes et stort rekrutteringspotensiale, ikke minst blant voksne som ønsker seg en ny yrkeskarriere. Både våre kvalitative data såvel som tilgjengelige kvantitative data gir klare indikasjoner på det. Ut fra dette ville det være skadelig både sett ut fra sektorens, men også de utdanningssøkendes interesser, å stenge denne veien inn. Dette vil så vidt vi kan forstå bli konsekvensen av å legge en felles utdanning inn under fagopplæringen med dagens regelverk. Skoleveien inn i pleie- og omsorgsyrkene for voksne ble i praksis stengt de første par årene etter Reform 94, både som følge av at voksenopplæringene ble nedlagt, men også som følge av at de voksne ikke kom inn på de ordinære grunnkursene. Dette hadde negative effekter både for rekrutteringen og for mange utdanningssøkende. Et relativt stabilt rekrutteringsmønster som omfattet søkere fra et bredt aldersspekter fikk en, i hvert fall midlertidig knekk.

Det ville imidlertid også være et stort tilbakeskritt å stenge praksiskandidatveien, fordi denne har gjort det enklere for ufaglærte med lang erfaring og stor realkompetanse å skaffe seg en fagutdanning. Den har åpnet en ny vei inn i yrket for mange, samtidig som en del av de som ellers kunne ha valgt voksenopplæring som hjelpepleiere, har valgt praksiskandidatveien. En foreløpig konklusjon av denne modell-gjennomgangen når det gjelder voksenopplæringen vil derfor være at så fremt man ikke etablerer noe genuint nytt, vil det skape strukturelle hindre for rekruttering og utdanningsmuligheter, spesielt for voksne, å samordne de to utdanningene under en av dagens to opplæringsordninger.

Omsorgsarbeiderfagets yrkesdanningsprosess

Dette prosjektets første rapport fikk tittelen "Yrkesdanningsprosess i krise?". Den reflekterte hvordan vi ut fra vårt teoretiske perspektiv vurderte situasjonen når det gjaldt forsøket på å etablere omsorgsarbeiderfaget. Hvordan skal en så vurdere omsorgsarbeiderens yrkesdanningsprosess i januar 2002?

Med utgangspunkt i det såkalte yrkesdanningsperspektivet til Drexel (1989), kan vi vurdere omsorgsfagets utvikling i fire ledd:

- Evnen til å etablere en egen utdanningsordning, samt å reprodusere denne
- Arbeidslivets etterspørsel etter de utdannede i faget
- Det nye fagets evne til å etablere et eget "rom" i arbeidsdelingsdelingen
- Fagets identitetsskapende kapasitet

Det ble allerede på 1980-tallet definert et behov for et eget omsorgsarbeiderfag. Til tross for sprikende begrunnelser, var den totale konfigurasjon av aktører som ønsket faget sterke nok til å få gjennomslag for etablering en egen utdanning (Høst 1997). Etableringen og introduksjonen av faget ble ikke minst hjulpet fram av Reform 94, og utdanningen fikk et stort antall søkere i 1995, som var det første året med ordinære kurs.

Omsorgsarbeiderfaget var primært en utdanningsskapt kategori, og det store spørsmålet var derfor i hvilken grad de utdannede ville bli etterspurt av arbeidslivet. Som følge av tilknytningen til fagopplæringen, var det imidlertid ikke bare et nytt fag, men også en ny utdanningsordning kommunene og pleie og omsorgssektoren her ble stilt overfor. Gjennom en utpreget politisk mobilisering av kommunene lyktes det langt på vei å etablere læreplasser for de omsorgsfagelevne som ønsket det. En kombinasjon av fall i elevetterspørselen og de sterke tradisjonene for skoleutdanning i helse- og sosialsektoren ser imidlertid ut til å ha bremsset den videre institusjonalisering av denne utdanningsveien. Det er i stedet praksiskandidatordningen for voksne som sikrer rekrutteringen til faget. Pr. i dag ser dermed fagets evne til å reprodusere seg selv gjennom å tiltrekke nye søkere til utdanningen i den videregående skolen og lærlingeordningen ut til å være svak.

Praksiskandidatveien til omsorgsfaget har hatt og har langt større betydning for rekrutteringen enn lærlingeveien. Hvor stort omfang praksiskandidatordningen vil få etter hvert som de erfarne har fått sine fagbrev, er imidlertid et åpent spørsmål. Det er også spørsmålet om rekruttering gjennom praksiskandidatveien vil være i stand til å sikre fagets reproduksjon, både kvantitativt og kvalitativt.

I hvilken grad etterspørres omsorgsarbeiderne i arbeidsfeltet? Foretrekkes de framfor for eksempel hjelpepleierne, og kan de sies å ha etablert et eget "rom" i arbeidsdelingen? Ut fra våre observasjoner er omsorgsarbeiderne etterspurte i arbeidsfeltet, men dette ser i betydelig grad ut til å skyldes mangelen på faglært personell i pleie- og omsorgssektoren. Det kan også reises tvil om de foretrekkes framfor hjelpepleierne i noen del av sektoren.

Omsorgsarbeiderne kan dermed foreløpig ikke sies å ha etablert en egen plass i arbeidsorganisasjonen. I stedet ønskes de velkommen inn i den fungerende arbeidsdelingen i stillinger tilsvarende hjelpepleierne. I møtet med pleie- og omsorgssektorens ulike tjensteområder kan man si yrkesutøverne selv har bidratt til denne prosessen

gjennom sine egne prioriteringer, blant annet et ønske om å få arbeide med pleie av syke mennesker. De kan i liten grad sies å være ofre for en større yrkesgruppes overkjørsel, men kanskje er det heller slik at omsorgsarbeiderne har manglet styrken til eller ønsket om å bryte med hjelpepleiernes tradisjonelle yrkesrolle.

Omsorgsarbeiderne har, om enn i ulik grad, utviklet en egen yrkesidentitet. Denne ser ikke først og fremst ut til å være knyttet til at de utfører et annet arbeid eller befinner seg på andre arbeidssteder enn hjelpepleierne, men til deres tilknytning til fagopplæringen med dens særegne opplærings- og sertifiseringordninger. Dette i motsetning til hjelpepleierne som tradisjonelt er svært opptatt av sine skoleutdanninger og sin offentlige godkjenning. Fagbrevet til omsorgsarbeideren har ikke, som erfaringene fra industri og håndverk kunne gi forhåpninger om, dannet grunnlag for en nærmest automatisk statusheving innen pleie- og omsorgssektoren. Tvert om ser det ut til at det fortsatt er skoleelementet i utdanningene som er basisen for statusheving innenfor dette feltet. Både opplærings- og sertifiseringsformer såvel som innhold, ser imidlertid i omsorgsfaget ut til å ta farge av sektorens særegenheter, og likhetene til hjelpepleierfaget blir dermed stor også på dette feltet.

Gjennom lanseringen av omsorgsfaget festnet det seg et bilde av omsorgsfaget som inrettet mot å ta vare på "hele mennesket", og at dette gjorde faget "breiere" enn hjelpepleierfaget. Forestillingen eksisterer fortsatt, men da spesielt i skolen, og langt mindre i arbeidsfeltet. Gjennom læretiden ser det ut til at lærlingene gradvis orienterer seg bort fra denne oppfatningen.

I etableringsfasen var identiteten også knyttet opp mot omsorgsarbeidernes tilhørighet til Kommuneforbundet, både som følge av dette fagforbundets rolle i å få etablert utdanningen, men også fordi de fleste blant pionerene i faget var med i organisasjonen, mange av de aktivt. Fordi hjelpepleierne ble identifisert med Hjelpepleierforbundet, senere Helse- og Sosialforbundet, ble også en "vi" og "de andre"-holdning mellom omsorgsarbeiderne og hjelpepleierne dannet. Som følge av at også Norsk Helse- og Sosialforbund begynte å organisere omsorgsarbeidere ble imidlertid dette etter hvert et svakere demarkasjonskriterium for omsorgsarbeiderne. Når disse fagforbundene etter planen vil fusjonere i løpet av 2002, vil det trolig forsvinne helt.

Den mest treffende karakteristikken i dag vil være at omsorgsarbeiderkategorien har vært gjennom en prosess hvor den er blitt kooptert, og blitt en variant av den etablerte hjelpepleierkategorien. Snarere enn å danne et nytt yrke, har introduksjonen av omsorgsarbeiderfaget bidratt til å åpne nye veier inn i et allerede etablert yrkesfelt.

Hjelpepleieryrkets posisjon

Hvordan skal en så vurdere hjelpepleieryrket ut fra samme kriterier?

Hvis vi ser på historien, er det liten tvil om at formingen av hjelpepleieryrket har vært en vellykket prosess vurdert ut fra et yrkesdanningsperspektiv. Samtidig er ikke situasjonen på noen som helst måte statisk. Yrket utsettes kontinuerlig for press fra ulike hold. På 1980- og 90-tallet ble hjelpepleierne hardt presset av sykepleierprofesjonen som ønsket monopol på alt pleiarbeid, først og fremst i sykehus. Dette bidro til at hjelpepleierne i dag vesentlig har sin plass innenfor den kommunale pleie- og omsorssektoren, selv om de også har beholdt en mer bekjeden plass i sykehus. Deretter kom etableringen av omsorgsarbeideren, som fra slutten av 1980-tallet og framover ble oppfattet som en trussel både mot hjelpepleierutdanningen og mot yrkets posisjon i arbeidsfeltet. I tråd med det vi har skrevet om omsorgsarbeiderne, ser det ikke ut til at dette har svekket hjelpepleiernes situasjon vesentlig.

Det som derimot kan oppsummeres som den største trusselen mot reproduksjonen av dette yrket i dag, er endringene i rekrutteringsmønsteret og utdanningsstrukturen. Gjennom Reform 94 satset utdanningsmyndighetene på en reorganisering av yrkesopplæringen, inklusive hjelpepleierutdanningen. Begrunnelsen var dels utdannings-effektivitet, dels å gjøre utdanningen mer attraktiv. Det siste skulle skje gjennom satsing på rekruttering av ungdom samt en tettere integrering i det allmenne utdanningssystemet. Som for omsorgsarbeiderfaget, har denne innretningen til nå ikke vært vellykket. Ungdom viser liten interesse for utdanningen. En stor andel av de få som begynner, forsvinner over til allmennfaglig utdanning, samtidig som det er indikasjoner på at de unge som gjennomfører utdanningen i liten grad integreres i arbeidslivet.

Totalt sett fikk hjelpepleierutdanningen seg en alvorlig knekk på siste halvdel av 1990-tallet. Samtidig med at de unge viste liten interesse, ble voksendanningene i stor grad sanert. Når utdanningen nå viser tegn til å ta seg opp rent kvantitativt, er det igjen voksentilstrømningen som bidrar til dette.

Et tidsskille?

Gjennom mer enn 30 år bidro hjelpepleierutdanningen på den ene siden til å forsyne institusjoner innenfor helse- og sosialsektoren med sårt tiltrengt faglært arbeidskraft, og på den annen side å gi titusenvise av norske kvinner et yrke og en yrkesstolthet. Når

utdanningsmyndighetene intervenerte i dette veletablerte mønsteret kan dette ses på bakgrunn både av en generell diagnose av yrkesutdanningssystemet i Norge og av dette feltet spesielt. Verken introduksjonen av lærlingeordningen i omsorgsfaget, eller ungdomsinnrettingen av pleie- og omsorgsutdanningene har imidlertid vært vellykte grep sett ut fra et rekrutteringssynspunkt. Med unntak av det første året etter reformen har søkningen til utdanningene falt kontinuerlig. Antall utdannede har de siste 5-6 årene ligget på bare rundt 70 prosent av det som var nivået på første halvdel av 1990-tallet. Til tross for ungdomsinnrettingen, har man heller ikke klart å senke aldersgjennomsnittet blant de nyutdannede.

Hos ungdom nyter utdanningene lav status, og blant de som går inn i dem, er det nesten like vanlig å se dette som en vei gjennom videregående og fram til høyere utdanning, som det å se det som en yrkesutdanning. Tross strukturelle hindre i hjelpepleierutdanningen, er det fortsatt de voksne som bidrar til å holde rekrutteringen oppe i pleie- og omsorgsfagene. Det kan se ut til at det sosiale og kulturelle grunnlaget rekrutteringen til hjelpepleieryrket fra starten har vært basert på, gjenfinnes som grunnlag for dagens voksenrekruttering, om enn i litt andre former. Spørsmålet er hvilket potensiale voksenutdanning har framover i disse fagene. Vil det fremdeles være en basis for den særegne omsorgskompetansen og -orienteringen som har båret rekrutteringen til dette feltet? I så fall; hva slags konsekvenser bør det få for utdanningsstrukturen? Disse spørsmålene kan ikke besvarer utfra en i all hovedsak partiell studie av feltet, med fokus på ungdomsutdanningene. Det reiser reiser således nye forskningsutfordringer.

Det er ikke noe problem i seg selv at svært mange av de som begynner på pleie- og omsorgsutdanning i videregående skole, ønsker seg videre til høyere utdanning. Det at mange sier de vil videre i sykepleier-, vernepleier- eller andre helse- og sosialfag forteller oss også at det ikke er sektoren som sådan de har motforestillinger mot. Det som er problemet er at så få av de unge ønsker seg arbeid som faglærte hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Spørsmålet som reiser seg er hva som kan gjøres, henholdsvis i arbeidsfeltet og i utdanningssystemet for å gjøre disse utdanningene og yrkene mer attraktive blant de yngste.

I tillegg til lav etterspørsel, frafall og andre problemer i skoleutdanningene, er det trolig at mye av problemet ligger i praksisfeltet, både i form av lav lønn for hardt arbeid, for trange ressursrammer til å kunne utføre en tilfredsstillende jobb, men også et deltidssystem som selv om det passer for mange, er problematisk for andre. I tillegg til dette kommer spørsmålet om arbeidsdeling og utviklingsmuligheter.

I Danmark pågår det nå en debatt om hvordan man både skal klare rekruttere tilstrekkelig, men også holde på det pleiepersonalet man har, spesielt innenfor

kommunene. En av konklusjonene i den offentlige utredningen "Fremtidens plejeprofil"⁴¹ er at faggrensene blant pleiergruppene må mykes opp. Man vil bort fra det gamle systemet hvor det var klart opptrukne grenser for hva pleierne under sykepleiernivået fikk lov og ikke lov til å gjøre, fordi dette hindrer utvikling og fleksibilitet. Dette er en debatt som trolig må komme også i Norge, både i forbindelse med rekrutteringen, men også i forbindelse med nye former for realkompetansevurdering, eventuell fagskoleutdanning, samt modularisering både av de grunnleggende yrkesutdanningene og høyskoleutdanningene.

Gjennom Reform 94 ble elevklientellet endret fra å være dominert av eldre ungdom og voksne til å bli dominert av ungdom. Etter dette har utviklingen vist at utdanningene har problemer med å tiltrekke seg de motiverte og "flinke" elevene, og i den grad de gjør dette, hopper disse umiddelbart videre til allmennfaglig påbygning. Dette kan henge sammen med den utdanningsstrukturelle mindreverdighet pleie- og omsorgsutdanningene oppfattes å ha blant ungdom. Tre års utdanning i pleie og omsorg anses å gi jobber med relativt få utviklingsmuligheter, og utdanningen gir, i motsetning til tre år med allmennfag, heller ikke adgang til høyskoleutdanning på samme felt. Kanskje kan man stille spørsmålet om introduksjonen av allmennfaglig påbygning - gjennom det vi kan karakterisere som en drenering av disse yrkesutdanningene - paradoksalt nok kan ha bidratt til det motsatte av å heve deres status.

⁴¹ Amdsrådsforeningen mai 2001

Litteratur

- Abrahamsen, Bente (1994): *Ustabilitet blant hjelpepleiere – jobb eller familie?* Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Abrahamsen, Bente (1997): *Kvinner i omsorgsykker. En generasjonsstudie av hjemmehjelpere, hjelpepleiere og sykepleiere.* Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Christensen, Karen (1997): *Omsorg og arbejde. En sociologisk studie af ændringer i den hjemmebaserede omsorg.* Sosiologisk Institutt, Universitetet i Bergen.
- Drexel, Ingrid (1989): "Der schwierige Weg zu einem neuen gesellschaftlichen Qualifikationstyp", *Journal für Sozialforschung*, 29. Jg (1989), Heft 3:301-325
- Ellefsen, Bodil (1995): *Når organisasjon og yrke møtes. En sammenlignende studie av sykepleiere i tre deltjenester i kommunene.* Institutt for sosiologi. Universitetet i Oslo.
- Ellingsæter, Anne Lise and J. Wiers-Jenssen (1997): *Kvinner i et arbeidsmarked i endring. Integrering, marginalisering og ekskludering.* Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Grinde, Bente Karin E. (1997) Den nye omsorgsarbeideren. Om utforming av yrkesforståelse og faglig identitet. AHS Serie A: 1997-1. Universitetet i Bergen
- Grøgaard, Jens B, Eifred Markussen og Nina Sandberg (2002): *Seks år etter. Om kompetanseoppnåelse og overgang til arbeid og høyere utdanning for det første Reform 94-kullet.* NIFU.
- Høst, Håkon (1997): *Konstruksjonen av omsorgsarbeideren –i spenningsfeltet mellom utdanningspolitikk, kommunalisering og interesseorganisering.* AHS – gruppe for flerfaglig arbeidslivsforskning, Universitetet i Bergen.
- Høst, Håkon og Ove Skarpenes (2000): *Fagopplæring i småbedrifter.* AHS – gruppe for flerfaglig arbeidslivsforskning, Universitetet i Bergen.
- Høst, Håkon (2001): *Yrkesdanningsprosess i krise? Rapport fra en studie av utdanningene til hjelpepleier og omsorgsarbeider etter Reform 94.* AHS Serie B 2001-1. Universitetet i Bergen.
- Maurice, Marc, Francois Cellier and Jean-Jacques Silvestre (1986): *The Social Foundations of Industrial Power.* MIT Press.

- Melby, Kari 1990: *Kall og kamp - Norsk Sykepleierforbunds historie*. Norsk Sykepleierforbund og J.W. Cappelens Forlag A.S.
- Michelsen, Svein og Håkon Høst (1996): *Fagopplæringen i det kommunale sjølstyre* I Blichfeld et al (red). *Utdanning for alle?* Evaluering av Reform 94. Tano Aschehoug.
- Michelsen, Svein (1995): *Yrkessosialisering, Biografi og Organisasjon*. En undersøkelse av fagopplæring i norsk industri. Rapport nr. 38, Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen.
- Michelsen, Svein and Håkon Høst (2001): "The new careworker – expanding the apprentice system into new fields of work". In Gonon, P., K. Hafeli, I. Ludwig and A. Heikkinen (ed.): *Gender Perspectives on Vocational Education*". Bern. Peter Lang Verlag.
- Moland, Leif (1999): *Suksess og nederlag i pleie- og omsorgstjenestene*. Fafo.
- Moland, leif (2000): *Økt yrkesdeltakelse blant deltidsansatte i pleie- og omsorgssektoren – et bidrag for å møte etterspørselen etter arbeidskraft?*
- Olsen, Ole J., E.C. Arnesen, L.O.Seljestad og O. Skarpenes (1998): *Fagopplæring i omforming. Evaluering av Reform 94. Sluttrapport*. AHS Serie B 1998-4. Universitetet i Bergen
- Vibe, Nils (1997): *Etter halvgått løp. Rekruttering og gjennomstrømning i videregående opplæring etter Reform 94*. NIFU.